

ราชสำนักพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ราชสำนักฝ่ายหน้า

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจแบ่งได้เป็น ๒ ช่วง เนื่องจากพระชนม์สถ์จขึ้นครองราชย์เมื่อทรงมีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษาเศษ ยังทรงพระเยาว์ จำเป็นต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจนกว่าจะทรงบรรลุนิติภาวะว่าราชการด้วยพระองค์เองได้ ดังนั้นรัชสมัยนี้จึงอาจแบ่งเป็น ๒ ระยะ ดังนี้

๑. ระยะที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๖)
๒. ระยะที่ทรงว่าราชการด้วยพระองค์เอง (พ.ศ. ๒๔๑๖ - ๒๔๕๓)

สมัยผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๖)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติพระชนม์ได้ ๑๕ พรรษาแล้ว พระองค์มีใ้พระบรมราชสมภพให้แก่ผู้ใด ทรงมีรับสั่งกับพระเจ้าอนุวงศ์อยุธยา เจ้ากรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม และเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุนนาค) ที่สมุหนายก ว่า

“...อนึ่งผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบพระบรมราชวงศ์ไปภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกผู้แต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าอนุวงศ์อยุธยา เจ้ากรมหลวงวงศาธิราชสนิท หรือพระเจ้าหลานยาเชอ ก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า พระองค์ใดมีปรีชาสามารถควรจะรักษาแผ่นดินได้ ก็ทรงยกพระองค์นั้นขึ้น จะใดทำนุบำรุงแผ่นดินให้พระราชวงศ์ขุนนางข้าราชการ และอาณาประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าไ้คิดเห็นเห็นเหตุโดยเห็นว่าชอบพระราชนุวัติเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด”

---

๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๑๖.

ดังนั้นเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ และ ข้าราชการผู้ใหญ่จึงได้ตกลงพร้อมใจกันยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณพิทยานาถ พระราชโอรสองค์ใหญ่ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ แต่เนื่องจาก เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ฯ ยังทรงพระเยาว์ ที่ประชุมจึงมีมติแต่งตั้งให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการไปพลางจนกว่าจะทรงบรรลุนิติภาวะ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนมำรธา พรบั๊กษ์เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนัก (ฝ่ายหน้า) และกรมพระสุкарิตนุประยูร ซึ่งดำรงพระยศเช่น สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงเป็นผู้บัญชาการฝ่ายใน<sup>๑</sup> นอกจากนี้ที่ประชุมยังยอมรับขอเสนอของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่ให้สถาปนา กรมหมื่นวิไชยชาญ พระโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร-สถานมงคล (วังหน้า)

### อิทธิพลขุนนางสกุลมุนนาค

สกุลมุนนาค เป็นสกุลขุนนางเก่าแก่และใหญ่ที่สุดสกุลหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย สมาชิกในสกุลดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ มาโดยตลอด ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน มีอำนาจและอิทธิพลมากสามารถหนุนหลังเจ้านายให้เป็น พระเจ้าแผ่นดินมาแล้ว<sup>๒</sup> เช่น สนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

<sup>๑</sup> สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม.

หน้า ๒๓๘.

<sup>๒</sup> ชาญชัย รัตนวิบูลย์, "บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว" ปรินิพนธ์งานศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (ประสานมิตร), หน้า ๑๘.

ในสมัยโบราณก่อนการปฏิรูปการปกครองเล็กระบบจตุสดมภ์มาเป็นกระทรวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น ราชการฝ่ายทหารและพลเรือนปะปนกันหมด ฝ่ายทหารเป็นฝ่ายที่มีอิทธิพลมากที่สุด เพราะนอกเหนือจากคุมกำลังทหารของประเทศทั้งหมดแล้วยังมีหน้าที่ควบคุมหัวเมืองฝ่ายใต้อีกด้วย

...สมุหพระกลาโหมมีอำนาจหน้าที่หลายด้านด้วยกัน ที่สำคัญได้แก่การที่ไ้ไ้ เป็นผู้สักเลขาของทะเลเบียนกำลังคนในสังกัดของตนตามหัวเมืองซึ่งเป็นหน้าที่สำคัญและยิ่งใหญ่ที่สุด เพราะเป็นหนทางที่ทำให้ตนเองมีอำนาจและอิทธิพลมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังมีสิทธิเก็บภาษีในดินแดนในสังกัดของตนได้อีกด้วย...

ปรากฏว่าตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีสมุหพระกลาโหม ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมาชิกและญาติพี่น้องในสกุลขุนนาคร ไ้ไ้ครรอบครองตำแหน่งมาโดยตลอด<sup>๒</sup> กล่าวคือ

รัชกาลที่ ๑ เจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาคร) ต้นสกุลขุนนาคร เป็นที่สมุหพระกลาโหม

รัชกาลที่ ๒ เจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) พี่ชายต่างมารดาของเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาคร) เป็นสมุหพระกลาโหม

รัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ ขุนนาคร) ว่าที่สมุหพระกลาโหม

<sup>๑</sup>ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์" วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๑๖, หน้า ๕๐.

<sup>๒</sup>ปิยนาด นีโครธา, "บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาครในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๔๑๖)," วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๑๓, หน้า ๖๔.

รัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นสมุหพระกลาโหม

รัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เป็นสมุหพระกลาโหม

อิทธิพลของขุนนางสกุลบุนนาคเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตอนต้น) ซึ่งนอกจากจะคุมตำแหน่งสมุหพระกลาโหมแล้ว ยังคุมตำแหน่งอื่นในข้าราชการต่าง ๆ โดยเฉพาะการคลังและการต่างประเทศอีกด้วย เช่น

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชำ บุนนาค) เสนาบดีกรมท่าและที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน

เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ทวม บุนนาค) เสนาบดีกรมท่า และพระคลัง

เจ้าพระยาศรีวิพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) ราชเลขาธิการฝ่ายภาษาอังกฤษ

รัชกาลที่ ๕

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ราชเลขาธิการฝ่ายภาษาอังกฤษ

รัชกาลที่ ๕

พระยากลาโหมราชเสนา (ฉำ บุนนาค) อธิบดีนครบาล

พระยาอาหารบริรักษ์ (นุช บุญหลง) หลานเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

(ช่วง บุนนาค) เป็นเสนาบดีกรมนา

าลา เป็นต้น

ส่วนสมาชิกสตรีในสกุลก็ถวายตัวรับราชการฝ่ายในบ้าง ถวายเป็นหม่อมท้าวเจ้านายเชื้อพระวงศ์บ้าง สโมสรระหว่างพี่น้องกันเองบ้าง สโมสรกับขุนนางตระกูลที่มีอำนาจอื่น ๆ บ้าง ล้วนอยู่ในฐานะส่งเสริมอิทธิพลของสกุลให้เพิ่มมากขึ้น เช่น เจ้าจอม "ก๊ก อ."<sup>๒</sup> ในรัชกาลที่ ๕ ท้าวราชกิจวรภัทร (แพ) เป็นพนักงานกำกับ

<sup>๑</sup> ไร่องเคิม, หน้า ๕๐๖ - ๕๐๘.

<sup>๒</sup> มี เจ้าจอมมารดา อ่อน เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ และเจ้าจอมเอื้อน ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิเทศ (เทศ บุนนาค).

เครื่องเสวยรัชกาลที่ ๕ คุณหญิงเปี่ยม สมรสกับพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต)  
ท่านผู้หญิงเผือก สมรสกับเจ้าพระยามหาศรีธรรม (น้อย เมือง ณ นคร คนสกุล  
โกมารกุล ณ นคร) ฯลฯ เป็นต้น ดังนั้น

จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเฉพาะระยะระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑ -  
๒๔๑๖ นั้น เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคมีอำนาจและอิทธิพลยิ่งใหญ่ในการ  
ปกครองของประเทศสยามแทบทุกด้าน อาจกล่าวได้ว่าเป็นช่วงที่อำนาจและ  
อิทธิพลของตระกูลนี้ถึงขีดสูงสุดยิ่งกว่าเวลาใด เมื่อเป็นเช่นนี้การจักรวรรดิ  
เมืองในระยะนั้นจึงอยู่ในมือของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคเป็นส่วนใหญ่

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน  
(พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๖)

ในบรรดาขุนนางเสนาบดีสกุลขุนนาค สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์  
(ช่วง บุนนาค) นับเป็นผู้ที่มีบทบาทอำนาจวาสนาและอิทธิพลทางการเมืองสูงสุด  
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพถึงกับทรงเปรียบเทียบว่า "ถ้าพระบาทสมเด็จพระ  
พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ เป็นเสมือนแม่ทัพแล้ว สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์  
ก็เป็นเสมือนเสนาธิการช่วยกันทำงานมาตลอดรัชกาลที่ ๔"<sup>๒</sup> และเมื่อเจ้าพระยา  
ศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ใ้รับเลือกจากที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ พระสงฆ์  
ราชาคณะชั้นผู้ใหญ่และเสนาบดีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ระหว่าง  
ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะ ที่ประชุมจึงยอมรับ  
ขอเสนอให้มีการสถาปนาตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แม้กระนั้นเจ้าพระยา-

<sup>๑</sup>ปิยนาด นีไกรธา, เรื่องเกิม, หน้า ๔๖๕.

<sup>๒</sup>สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติบุคคลสำคัญ (พระนคร :  
คลังวิทยา, ๒๔๙๓), หน้า ๑๓๖



ภาณุวงศ์ (ท้วม บุนนาค) ซึ่งอยู่ในที่ประชุมด้วยก็สังเกตเห็นว่า "...ในที่ประชุมไม่เห็นชอบโดยมาก ที่ยอมเป็นควยกั้วเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น"<sup>๑</sup>

### ประวัติโดยสังเขป

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุตรชายคนโตของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงจันทร์ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ ได้รับการศึกษาพอประมาณ เริ่มเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ศึกษาและช่วยบิดาคอยคุมราชการด้านพระคลังและกรมท่า ซึ่งทำหน้าที่ติดต่อกับต่างประเทศด้วย คอยความเฉลียวฉลาด มีปฏิภาณไหวพริบ จึงก้าวหน้าในหน้าที่ราชการมาตลอดจนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม และได้รับเลือกให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน จนกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงบรรลุนิติภาวะ และทรงว่าราชการด้วยพระองค์เอง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นที่เรียบร้อย จึงทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็น "สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์" เป็นยศสูงสุดของข้าราชการฝ่ายหน้าใน พ.ศ. ๒๔๑๒<sup>๒</sup> สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ถึงแก่พิราลัย

<sup>๑</sup> สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๔, จดหมายเหตุปลายรัชกาลที่ ๔ และต้นรัชกาลที่ ๕ (พระนคร : โสภณพิพิธบรรณานุกร, ๒๔๗๘), หน้า ๒๗.

<sup>๒</sup> กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ตั้งเจ้าพระยากรมรัตนโกสินทร์ (คณะรัฐมนตรีจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงชูชาติ กำภู ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๑), หน้า ๔๗ - ๕๐.

ใน พ.ศ. ๒๔๒๕ อายุ ๓๕ ปี<sup>๑</sup>

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ นั้น ยังทรงพระเยาว์ ไม่ทรงรอบรู้ราชการบ้านเมือง สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงเป็นผู้สำเร็จราชการ มีอำนาจสิทธิขาดในราชการแผ่นดิน ราชการทั้งหลายจึงอยู่ในมือของเสนาบดีขุนนางข้าราชการเป็นสำคัญ โดยเฉพาะข้าราชการสำนักสกุลบุนนาค ซึ่งมีจำนวนมากและคุมราชการสำคัญงานการศึก การต่างประเทศ การทหาร และการคลังเป็นส่วนใหญ่ ดังกล่าวแล้วข้างต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าวว่า

...ฝ่ายญาติข้างพ่อ คือ เจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยาแลตองรักษาตัว รักษาชีวิตรอลงกันทั่วทุกองค ที่ไม่เอื้อเพื่อตุการอันใด เสียก็มีโดยมาก ฝ่ายข้าราชการ ถึงว่ามีผู้ที่ใครรักใครสนิทสนมอยู่บางก็เป็นแต่ผู้น้อยโดยมาก ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถ อาจจะถูกหนุอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งรวมบิดา อาทิรวมทั้งมารดาที่เป็นเด็ก มีแต่อายุต่ำกว่าพอลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเองยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใด ที่จะทำการตามหน้าที่ แมแต่เพียงเสนอเทาทูลกระหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - ผู้เขียน) ทรงประพฤติมาแล้วได้ ยังซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเดียว ซึ่งจะเชื่อว่าจจะรอด...<sup>๒</sup>

สภาพทางการเมืองที่ขุนนางตระกูลบุนนาค เป็นพวกที่มีบทบาท อำนาจ และอิทธิพลมากมายเหนือพระองค์ และพระบรมวงศานุวงศ์ ในพระราชสำนักฝ่ายหน้า

<sup>๑</sup>ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน บิณนาค นิโครธา, เรื่องเดิม.

<sup>๒</sup>หจข., เอกสาร ร.๕ รล.๓/๕ "พระบรมราชาบาท พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช" สำเนาพระราชหัตถเลขา ที่ ๒/๒๑๓๔ ลงวันที่ ๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒.

จนจักเป็นสมัย (เจ้านายตกต่ำ"<sup>๑</sup> นี้เอง เป็นแรงผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินนโยบายดึงอำนาจกลับคืนสู่พระมหากษัตริย์ทีละน้อย ๆ แทนที่จะทรงเป็นแต่เพียง "สมมติกระษัตริย์"<sup>๒</sup> และ "...เป็นตุกกระตาซึ่งไม่มีอำนาจอันใดเลยที่เกี่ยวนอกจากชื่อ..."<sup>๓</sup> ถึงแม้จะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อทรงมีพระชนมายุเพียง ๑๕ ชันษาเศษ อัน "...เป็นโอกาสยิ่งใหญ่ที่จะถอนอำนาจเจ้าแผ่นดินไต่หมักเหมือนวาวปลอยจนหมดสายป่านไม่มีเหลือเลย..."<sup>๔</sup> ก็ตาม ด้วยพระปรีชาสามารถอันสูงมคัมภีร์ภาพ พระองค์ก็สามารถค่อย ๆ ดึงพระราชอำนาจกลับคืนมาได้เป็นผลสำเร็จด้วยวิธีผ่อนสั้นผ่อนยาว เพราะทรงมีพระกำลังน้อยเช่นเดียวกับวิธีเล่นว้าวว

...ได้อาศัยเอาป่านพันหลักค่อย ๆ ส่าวเข้ามา จนไม่มีอันตรายหลุดลอยไปไต่ แต่ก็ยังเป็นพนักงานอย่างเดี๋ยว ที่จะสาวสายป่านให้สั้นเข้ามาทุกที สั้นเข้ามาทุกทีเมื่อเหลือกำลังก็หย่อนไป เมื่อพอที่จะสาวก็สาวเข้ามาพันหลักไว้...<sup>๕</sup>

---

<sup>๑</sup> สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง, พระประวัติศรีเสด็จ (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๔๑.

<sup>๒</sup> อ้างซ้ำเชิงอรรถ<sup>๑</sup>

<sup>๓</sup> หจช., เอกสาร ร.๕ บ ๔/๑๖ "พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง", สำเนาพระราชหัตถเลขา ที่ ๑๕/๔๑ วันพุธ แรม ๑ ค่ำ ปีกะกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗.

<sup>๔</sup> อ้างซ้ำเชิงอรรถ<sup>๑</sup>

<sup>๕</sup> อ้างซ้ำเชิงอรรถ<sup>๑</sup>



ดังนั้น เมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๔๒๕ อิทธิพลของสมเด็จพระยา ผู้สำเร็จราชการก็เป็นอันหมดสิ้นโดยเด็ดขาด ข้าราชการสำนักผู้คุมกิจการสำคัญ ๆ ของประเทศจึงเป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ ซึ่งส่วนใหญ่ คือ พระเจ้านองยาเชอ พระเจ้าลูกเชอ และข้าราชการที่เป็นกำลังสำคัญของพระองค์มาแต่ตน

#### สมัยทรงวราราชการด้วยพระองค์เอง (พ.ศ. ๒๔๑๖ - ๒๔๕๓)

ใน พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระชนมายุครบ ๒๐ พรรษา บรรณุนิติภาวะ พระองค์ได้เสด็จออกผนวชภิกษุเป็นเวลา ๑๕ วัน เพื่อเป็นการประกาศให้ทราบทั่วกันว่าทรงเป็นผู้ใหญ่ และพร้อมจะรับผิดชอบราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง ดังนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งที่ ๒ ภายหลังทรงลาผนวช นับเป็นการสิ้นสุดสมัยของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

ในสมัยนี้อิทธิพลทางวิชาการ และวัฒนธรรมตะวันตกแพร่หลายอย่างเด่นชัด ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการเปิดสัมพันธ์ไมตรีกับชาติมหาอำนาจตะวันตกตามสนธิสัญญาเบอร์นี (พ.ศ. ๒๓๖๘) และสนธิสัญญาบาวริง (พ.ศ. ๒๓๘๘) ข้าราชการสำนักก็มีความคิดเกี่ยวกับบ้านเมืองแตกต่างกันจนอาจแบ่งออกได้เป็น ๓ กลุ่ม ตามทัศนคติของ นายเควิก เค. ้วยาจ ดังนี้

๑) กลุ่มสยามหนุ่ม ประกอบด้วยพระเจ้านองยาเชอ และขุนนางหนุ่ม ๆ หลายคน รวมทั้งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) น้องชายสมเด็จพระ

---

David K. Wyatt, The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn (Bangkok : Wattana Panich, 2512), pp. 44 - 50.

เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กลุ่มนี้เป็นกลุ่มคนหนุ่มที่รับอิทธิพลตะวันตก ต้องการให้มีการปรับปรุงประเทศให้เจริญเทียมเท่าอารยประเทศ

๒) กลุ่มอนุรักษนิยม ประกอบด้วยขุนนางผู้ใหญ่ที่ไม่ต้องการการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงหรือรวดเร็ว ต้องการรักษาประเพณีเดิมไว้ให้มากที่สุด และยอมรับความเปลี่ยนแปลงแต่เฉพาะสิ่งจำเป็นจริง ๆ เท่านั้น กลุ่มนี้มีสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นหัวหน้า

๓) กลุ่มสยามเก่า เป็นพวกหัวเก่า ประกอบด้วยขุนนางชั้นต่าง ๆ ที่หวาดเกรงว่าความเปลี่ยนแปลงใด ๆ อาจมีผลกระทบต่อฐานะและตำแหน่งของงาน จึงไม่สนับสนุนหรือเกี่ยวข้องกับฝ่ายใด ต้องการอยู่โดยลำพัง กลุ่มนี้มีลักษณะต่อต้านอารยธรรมตะวันตกมากกว่ากลุ่มอนุรักษนิยม มี กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เป็นหัวหน้า

ความขัดแย้งระหว่างข้าราชการ ๓ กลุ่มนี้ แสดงให้เห็นว่า ในตอนต้นของรัชสมัยนี้ การต่อสู้ระหว่างพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับขุนนาง เสนาบดีผู้ใหญ่ เป็นการต่อสู้เพื่อช่วงชิงพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินกลับคืนและเป็นการต่อสู้ต่อรองเชิงผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มกันอีกด้วย ผลที่สุดกลุ่มสยามหนุ่มซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนเป็นฝ่ายมีชัย

### ข้าราชการกลุ่มสยามหนุ่ม

ระหว่างที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือโอกาสเสด็จประพาสต่างประเทศเพื่อทรง

<sup>๑</sup>เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นิออน สนิทวงศ์, "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๓ (ธันวาคม ๒๕๑๐ - กุมภาพันธ์ ๒๕๑๑) หน้า ๒๗.

ศึกษาวิธีบริหารประเทศ ๒ ครั้ง คือ ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ เสด็จประพาสสิงคโปร์ และชวา เป็นเวลา ๔๗ วัน ขณะนั้นทรงมีพระชนม์ ๑๘ พรรษา และ พ.ศ. ๒๔๑๕ เสด็จประพาสประเทศอินเดีย เป็นเวลาเกือบ ๓ เดือน ขณะทรงมีพระชนม์ ๒๐ พรรษา ในการเสด็จประพาสครั้งหลังนี้ พระองค์ทรงเลือกพระเจ้าน้องยาเธอขุนใหญ่และขุนนางหนุ่ม ๆ ที่มีแว้วฉลาดพร้อมขบวณไปด้วย เพราะทรงตั้งพระทัยจะให้ไปศึกษาวิธีการสำหรับใช้ในราชการในอนาคต<sup>๑</sup> การเสด็จประพาสทั้ง ๒ ครั้งนี้ทำให้พระองค์ทรงเห็นความสำคัญและความจำเป็นของการศึกษาตามแบบตะวันตก เพื่อนำมาใช้ในการปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญตามแบบชาติมหาอำนาจตะวันตกขณะนั้น และความจำเป็นในการแก้ไขชนบทธรรมนิยมประเพณีที่ล้าหลัง ดังนั้นพระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดตั้งโรงเรียนทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ขึ้นภายในพระบรมมหาราชวัง ภายหลังเสด็จกลับจากประเทศอินเดีย พ.ศ. ๒๔๑๕ ทรงจ้างฝรั่งชาวอังกฤษ ชื่อ ฟรานซิส จอร์จ เปตเตอร์สัน (Mr. Francis George Peterson) มาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้านายพระองค์ชายเวลาเช้า ตอนบ่ายสอนข้าราชการ นายทหาร มหาดเล็ก<sup>๒</sup> วิธีสอนและตำราใช้ภาษาอังกฤษทั้งหมด<sup>๓</sup> แม้กระนั้นก็ตาม พระองค์ก็ได้ทรงทอดทิ้งภาษาไทยที่เจ้านายและขุนนางราษฎรทั่วไปศึกษาเล่าเรียนอยู่ในขณะนั้น ระยะเวลา ๕ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๖ เป็นเวลานานพอที่จะช่วยให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่าราชการด้วยพระองค์เอง ใน

<sup>๑</sup> สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๓, ความทรงจำ (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๔), หน้า ๒๖๖.

<sup>๒</sup> เรื่องเค็ม, หน้า ๒๖๔ - ๒๗๐.

<sup>๓</sup> สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๓, เรื่องเค็ม, หน้า ๑๘๖ - ๑๘๗.

พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้ โดยมีกลุ่มสยามหนุ่มอันประกอบด้วยเจ้านายกลุ่มพระเจ้านองยาเซอ และขุนนางชั้นผู้น้อยที่ทยอยเจริญเติบโตเป็นหนุ่มและสำเร็จการศึกษา เป็นกำลังหนุนพระองค์ที่สำคัญ ต่อสู้อิทธิพลของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ตามพระบรมราชโองบายที่ว่า "ให้โอบอ้อมอารีต่อญาติและมิตรอันสนิท มีน้องเห็นตน เอาไว้เป็นกำลังให้จงได้"<sup>๑</sup> ทั้งนี้เพราะแม้ว่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์จะหมดอำนาจทางการเมืองภายหลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ แล้วก็ตาม อิทธิพลของท่านในบ้านเมืองยังคงมีอยู่ ญาติพี่น้องร่วมสกุลและต่างสกุลยังอยู่ในหน้าที่ราชการอีกเป็นจำนวนมาก ดังนั้นระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๖ - พ.ศ. ๒๔๒๕ (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. ๒๔๒๕) จึงเป็นเวลาแห่งการต่อสู้กับอิทธิพลของท่านอยู่

กิจกรรมประจำวันของสมเด็จพระเจ้านองยาเซอ และพระเจ้าลูกยาเซอ ที่ยังทรงพระเยาว์ นอกจากศึกษาเล่าเรียนแล้ว คือเข้าเฝ้าประจำวัน และในการพระราชพิธีพระราชกุศลต่าง ๆ<sup>๒</sup> เท่ากับเป็นการฝึกหัดให้คอย ๆ ระบุเบียดหน้าที่ราชการแผ่นดินเป็นลำดับ และเป็นการดึงให้สมเด็จพระเจ้านองยาเซอ และพระเจ้าลูกยาเซอ ที่ย้ายเข้าวัยหนุ่มรวมกันเข้าเป็นกลุ่มก้อน หลังจากที่ "ต้องพลัดพรากไม่คอยได้พบปะสมาคมกันจนถึงชั้นเล็กจ๋ากันแทบไม่คอยได้พบ"<sup>๓</sup> เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ รล.๓/๕ "พระบรมราชโองบาทพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช" สำนเนาพระราชหัตถเลขา ที่ ๒/๖๑๓๔ วันที่ ๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒.

<sup>๒</sup> สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, เรื่องเค็ม, หน้า ๒๐๔.

<sup>๓</sup> พ.ท. ม.ร.ว.ศุภวัฑฒย์ เกษมศรี (เรียบเรียง), พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าวัฑฒยากร เกษมศรี ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๗ ธันวาคม ๒๕๑๗), หน้า ๑๓.

เจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตใหม่ ๆ นอกจากการเข้าเฝ้าแล้ว พระค้ำหนักทอนิเพท-  
พิทยาคม อันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ก็เป็นแหล่งที่เจ้านาย  
ชั้นพระเจ้านองยาเชอหมักเสด็จไปประชุมกันเสมอ ๆ ทำนองสโมสรแห่งหนึ่ง<sup>๑</sup> การ  
พบปะกันเสมอ ๆ ของเจ้านายชั้นสมเด็จพระเจ้านองยาเชอ และพระเจ้านองยาเชอ  
ขณะที่อยู่ในวัยหนุ่ม และไคทรงศึกษาตามแบบตะวันตก ประกอบกับความสำนึกถึงอิทธิพล  
ของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ที่ทาทายพระราชอำนาจ พระบาทสมเด็จพระ  
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงมีพระเดชพระคุณ อุปถัมภ์อุปฐนแทนพระบาทสมเด็จพระจอม-  
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้สมเด็จพระเจ้านองยาเชอ และพระเจ้านองยาเชอรวมกลุ่มฉก  
กำลังต่อต้านสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อย่างเหนียวแน่น โดยมีขุนนางหนุ่ม ๆ  
ร่วมสนับสนุน

บทบาทของ "สยามหนุ่ม" เริ่มปรากฏใน พ.ศ. ๒๔๑๗ กล่าวคือ กลุ่ม  
สยามหนุ่มได้รวมตัวกันจัดตั้งเป็น "สมาคมสยามหนุ่ม" มีสมเด็จพระเจ้านองยาเชอ  
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์เป็นหัวหน้า แต่ทรงดำรงตำแหน่งรองนายก และเชิญเจ้า-  
พระยาภาณุวงศ์ (ทวม บุนนาค) เป็นนายกฯ มีวัตถุประสงค์เพื่อเสริมสร้างความสามัคคี  
ภายในชาติ เนื่องจากในขณะนั้นความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้า คือ พระบาท  
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมพระพรทขวังบวรวิไชยชาญประทุขึ้น สมเด็จพระ  
เจ้านองยาเชอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ไคนำความการก่อตั้งสมาคมและวัตถุประสงค์

<sup>๑</sup>เจ้านาย ๑๑ พระองค์, หนังสือ Court ขาวราชการ เล่ม ๑ สมเด็จพระ  
พระยาบรมวงศ์เชอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช  
โปรดฯ ให้พิมพ์ในงานฉลองพระชันษา ปีกุน พ.ศ. ๒๔๖๖ (พระนคร : โรงพิมพ์ไท,  
๒๔๖๖), หน้า (๗).



ประสงค์ขึ้นกราบบังคมทูล<sup>๑</sup> พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไต่ทรงรับทราบด้วยความ  
พอพระทัย ทรงพระราชทานความสนับสุนนและทรงพรอมจะเข้าร่วมกับกิจกรรมของ  
สมาคม

ในปีเดียวกันนี้ เมื่อวันที่ ๗ กรกฎาคม กลุ่มสยามหนุ่มไต่ออกหนังสือ ครุโณวาท  
ขึ้น มีพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ (ภายหลังได้รับสถาปนา  
เป็น กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ พ.ศ. ๒๔๒๒) ซึ่งมีพระชนม์เพียง ๑๘ พรรษา ใน  
ขณะนั้นทรงเป็น เจ้าของบรรณาธิการ และผู้พิมพ์โฆษณา องค์บรรณาธิการไต่ทรงแถลง  
ถึงวัตถุประสงค์ของการออกหนังสือนี้ว่า

...ข้าพเจ้าจึงพร้อมใจกับพระองค์เจ้าพี่ พระองค์เจ้านอง แลข้าราชการที่  
ไต่หาฤกษ์กัน คิดทำหนังสือขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ให้ชื่อ ครุโณวาท แปลว่า คำสอน  
ของคณ็เด็ก คนหนุ่ม ให้เป็นฉบับอนุโลมตามราชกิจจานุเบกษาขึ้นอีกเรื่อง  
หนึ่ง...

...ข้าพเจ้ามีความอุตสาหักจัดหนังสือเรื่องนี้ขึ้น ด้วยหวังจะให้ เป็นเครื่อง  
บำรุงปัญญาแก่คนเด็ก คนหนุ่ม ที่จะเจริญในภพยุคนๆ จะได้รับราชการฉลอง  
พระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต่อไป<sup>๒</sup>

<sup>๑</sup> ธีรฤทธิ สุธชิสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๑  
(พระนคร : โรงเรียนเทพไศศาล, ๒๕๐๔), หน้า ๓๘๕ - ๓๘๖ ลายพระราชหัตถ  
เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ที่ ๒๐๘ วัน ๔ ๖ ๓ ค่ำ  
จ.ศ. ๑๒๓๒ ถึงยังไชยามไชโยเอตี่.

<sup>๒</sup> ครุโณวาท เล่ม ๑ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอก  
หม่อมเจ้ามัญญศิริ เกษมสันต์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๑ มิถุนายน ๒๕๑๒),  
หน้า ๑ - ๓.

"พระองค์เจ้าพี่ พระองค์เจ้าน้อง" ในขณะนั้นส่วนใหญ่มีพระชนมายุ ๑๕ พรรษาลงมา แต่หนังสือ ครุโณวาท มิได้เปิดเผยรายพระนาม รายนามคณะผู้จัดทำ ผู้เขียนใน ครุโณวาท ก็ใช้นามแฝงแทน นอกจากนี้องค์บรรณาธิการยังทรงยินดีรับบทความจากบุคคลภายนอกลงตีพิมพ์ให้อีกด้วย

ครุโณวาท เป็นหนังสือที่เสนอข่าวทั่วไป ข่าวต่างประเทศ บทวิจารณ์ และความคิดเห็นในการปรับปรุงประเทศ และนิทานการเมืองซึ่งมุ่งกระแทกกระแทนเสียดสีคติเยี่ยงขุนนางสูงอายุ ซึ่งอยู่ในตำแหน่งราชการสูงมานาน ว่าควรวางมือออกไปหาความสุขตามประสาคนแก่เสียที<sup>๑</sup> บทวิจารณ์และนิทานการเมืองใช้ภาษาและถ้อยคำขบถย่อนกระแทกกระแทบเจ็บแสบ เช่น คังซอสังเกตกรรมไม่มีชื่อเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่หลายคนในคณะที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy Council) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งใน พ.ศ. ๒๔๑๓ นั้นว่า

...แต่ข้าพเจ้ายังมีความสงสัยอยู่ว่า ในพวกซึ่งท่านรับเป็นที่ปริวีเคาน์ซิลนั้น เหนือท่านเสนาบดีซึ่งขาดอีกหลายท่าน มีชื่อในปริวีเคาน์ซิล แต่ท่านเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก ท่านเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง แต่ท่านเสนาบดี นอกนั้นไม่มีชื่อในปริวีเคาน์ซิลจะเป็นด้วยเหตุอันใด ข้าพเจ้ายังไม่ทราบ ถ้าในหลวงโคเค็ญท่านแล้ว ท่านจะไม่รับดูความซัดซัดของควยเหตุใด เหตุหนึ่ง ถ้าท่านจะไม่อยากอวดสติปัญญาที่ยังไม่รู้อันใด แต่ถาในหลวงโคเค็ญแล้วท่านไม่รับก็ผิดไป ถ้าคำสาบาลจะเรี่ยวแรงเป็นอย่างไร ท่านกลัวจะรับการไปไม่ตลอด ท่านจึงไม่อาจรับ ข้าพเจ้าอยากจะทราบให้ชัด ขอท่านผู้อ่านที่ได้อ่านเรื่องนี้ชัดเจนนแล้ว โคชวยอธิบายให้ข้าพเจ้าทราบชัดด้วย ขอท่านเจ้าของหนังสือพิมพ์ครุโณวาท จงโคลงพิมพ์หนังสือนี้ จะได้ให้ท่านผู้อ่านอธิบายความให้ชัดเจนนด้วย แรงความมา ณ วันอังคาร เดือนเก้า แรมห้าค่ำ ะ<sup>๒</sup>

<sup>๑</sup> ขจร สุขพานิช, "บันทึกเกี่ยวกับครุโณวาท หนังสือฉบับแรกของคนไทย" ครุโณวาท, หน้า (๒๒).

<sup>๒</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๗ - ๑๒๘.

หนังสือ ครุโณวาท เป็นหนังสือที่แพร่หลายในหมู่เจ้านาย ข้าราชการสำนักมาก ออกวางจำหน่ายทุกวันอังคาร ในอัตรา ๔ บาท/ปี แต่ออกได้เพียง ๑๒ เดือนก็ต้องเลิก เพราะประสบปัญหาขาดทุน จะเห็นว่าหนังสือ ครุโณวาท เป็นเครื่องมือของกลุ่มสยามหนุ่มในการโจมตีข้าราชการสำนักกลุ่มอนุรักษนิยมและกลุ่มหัวเก่า เจ้านายชั้นสมเด็จพะเจ้านองยาเชอ พระเจ้านองยาเชอที่เจริญวัย และอยู่ในกลุ่มสยามหนุ่มที่กระตือรือร้น ได้แก่

สมเด็จพะเจ้านองยาเชอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์  
 พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์  
 พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์  
 พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์  
 พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้านุชยนาคมานพ  
 พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าสวัสดิ์ศิริประวดี ฯลฯ เป็นต้น

### กลุ่มลับ ๆ ทางการเมือง

ความสามัคคีสมัครสมาน ของข้าราชการสำนักที่จงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงใญ่อุปถัมภ์ค้ำชูมาโดยตลอด นอกจากมีการรวมกลุ่มกันอย่างเปิดเผย เช่น ของสมาคมสยามหนุ่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ แล้ว ยังได้มีการรวมกลุ่มกันอย่างลับ ๆ อีกกลุ่มหนึ่ง กลุ่มนี้ประกอบด้วย

พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมหมื่นเทวะวงศ์-  
 วโรปกการ

พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ  
 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)  
 เจ้าหมื่นศรีศรีรักรักษ์ และ  
 นายเล็ก ประเสริฐศักดิ์

บุคคลทั้ง ๕ ได้รวมกลุ่มกันอย่างลับ ๆ ทำสัตย์ปฏิญาณสาบานต่อกันพูด  
 เกลาฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเฉพาะพระพักตร์พระพุทธมหามณีรัตน  
 ปฏิมากร ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระ  
 เจ้าอยู่หัวและองค์รัชทายาท จะไม่ยอมรับราชการถ้าผิดจากองค์พระบาทสมเด็จพระ  
 เจ้าอยู่หัวและพระรัชทายาทที่ทรงแต่งตั้งไว้ จะช่วยเหลือและไม่คิดทำร้ายกันเอง ถ้า  
 ผู้ใดทรยศผู้ที่เหลืออยู่จะถือผู้นั้นเป็นศัตรูตลอดชีวิต และถ้าผิดคำสาบานขอให้เทพเจ้า  
 ลงโทษ แต่หากยึดถือปฏิบัติตามคำปฏิญาณก็ขอให้มีความสุขความเจริญในชีวิต สมาชิก  
 ของกลุ่มตบมือถือปฏิบัติตามข้อบังคับ ๑๓ ข้อ ดังนี้

๑. ห้ามแพร่งพรายเรื่องนี้ให้ผู้อื่นทราบ
๒. ห้ามนำเรื่องของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ไม่ทรงประสงค์ให้แพร่ง  
 ปรายไปขยายต่อให้ผู้อื่นทราบแม่แต่บุตร ภรรยา
๓. ผู้รวมสาบานห้ามดื่มสุราจนครองสติไม่อยู่
๔. ถ้ามีข่าวดีหรือข่าวร้าย ซึ่งจะเป็นเหตุให้เสียราชการของพระบาท  
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใหญ่ทราบรีบนำมาแจ้งแก่สมาชิกโดยด่วน
๕. ให้สมาชิกเตือนสติกันถ้าสมาชิกผู้ใดกระทำการใดไม่เหมาะไม่ควร
๖. เมื่อมีความคิดเห็นขอราชการอะไร ให้ปรึกษาผู้ร่วมสัตย์สาบานก่อน  
 จะปฏิบัติ ยกเว้นถ้าเป็นกรณีรีบด่วน
๗. มีความสุจริตใจในการแสดงความคิดเห็นว่าสิ่งใดดี สิ่งใดถูก สิ่งใด  
 ไม่ถูก
๘. ถ้ามีเรื่องลับ และไม่แน่ใจว่าควรที่จะพูดได้ในที่ชุมนุม ให้ปรึกษาผู้ร่วม  
 สัตย์สาบานก่อน

๕. ถ้าต้องการพิจารณาราชการสำคัญที่ไม่ควรแพร่พราย ต้องปรึกษากันให้  
พร้อมก่อน

๑๐. เสนอบันทึกรวมความเห็นเกี่ยวกับตัวข้าราชการผู้ใดซึ่งทำความเสียหาย  
แก่ราชการ หูลเกล้าถวายฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

๑๑. ห้ามนำข้อตกลงฉบับนี้ไปผู้อื่นนอกจากสมาชิกด้วยกัน

๑๒. สมาชิกผู้ใดเห็นว่า ใครมีคุณสมบัติและเป็นคนดี เหมาะสมให้นำ  
ชื่อเสนอที่ประชุมเพื่อพิจารณาเชิญให้เขารวมกลุ่มด้วย

๑๓. ถ้าสมาชิกที่ประพฤติปฏิบัติตามกฎนี้ ถูกฟ้องร้องอย่างไม่เป็นธรรม  
สมาชิกผู้ร่วมสัจยสาบาลกันจะช่วยเหลือป้องกันอย่างเต็มที่ หากผู้นั้นเป็นฝ่ายผิดก็จะต้อง  
ถูกปรับโทษด้วย

เมื่อพิจารณาจากกฎข้อบังคับของกลุ่มแล้ว จะเห็นว่ากรรวมกลุ่มทางการเมือง  
เมืองดังกล่าวเป็นการรวมกำลังกันอย่างเหนียวแน่น เพื่อรักษาผลประโยชน์และเป็น  
กำลังสำคัญของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในการบริหารราชการแผ่นดิน ทั้งนี้เพราะ  
สมาชิกในกลุ่มจัดระบบควบคุมกันเองระหว่างสมาชิกด้วยกันและควบคุมสอดส่องข้าราชการ  
สำนักท่านอื่น ๆ คล้ายสายสืบสันตติบาล หรือหน่วยรักษาความมั่นคงปลอดภัยของชาติใน  
ปัจจุบัน ยังแต่มีได้เป็นการจัดตั้งอย่างเป็นทางการเท่านั้น

เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๐๓

ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ หรือ ร.ศ. ๑๐๓ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระ  
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เล็กสุดในกลุ่มชั้นเล็กมีพระชนมายุถึง ๑๕ พรรษา  
(ประสูติ พ.ศ. ๒๔๐๘) นับว่าเจริญวัยเป็นหนุ่มและล้วนสำเร็จการศึกษาชั้นสูงแล้ว  
ทั้งสิ้น โดยเฉพาะพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ทรงสำเร็จการศึกษา  
ชั้นสูงจากประเทศอังกฤษ บรรดาพระเจ้าน้องยาเธอที่เจริญพระชันษาและสำเร็จการ  
ศึกษาต่างก็ทยอยเข้ารับราชการในตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วข้างตน



ความคิดทางการเมืองอันเกิดจากการศึกษาตามแบบตะวันตก และการสมาคมพบปะกับชาวต่างประเทศจึงบังเกิดขึ้นในหมู่พระเจ้าน้องยาเธอ และข้าราชการสำนักหนุ่ม ๆ ในระยะนั้นประเทศต่าง ๆ ทางซีกโลกตะวันตกเริ่มเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นประชาธิปไตย ข้าราชการสำนักหนุ่ม ๆ ที่รับราชการก็เริ่มมีปฏิริยาต่อความเคลื่อนไหวนี้ และในวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๗ ข้าราชการสำนักฝ่ายหน้า จำนวน ๑๑ องค์/คน ประกอบถวาย

พระองค์เจ้าปฤษฎางค์

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสมบัณฑิตย์

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ

พระยาคำรังก์ราชพลชั้นี (นกแก้ว)

หลวงวิเสศสาดี (นาค)

ขุนปฏิภาณพิจิตร (หรั่ง)

หลวงเกษนายเวร (สุนสาตราภัย ยศครั้งหลังสุดคือ พระยาอภัยพิพิธ)

นายเสนห์ (บุศย์ เพ็ญกุล ยศครั้งหลังสุดคือ จมื่นไวยวรรณาด)

นายเปลี่ยน และ

ตีป เลฟเตอร์แนนต์ สอาก

ใ้ทำหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้ทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบรัฐธรรมนูญ<sup>๑</sup> มีพระมหากรุณาธิคุณเป็นประมุข พระองค์ใดทรงมีหนังสือตอบคณะผู้เรียกร้องแสดงพระราชประสงค์ว่าทรงยินยอมก็สละพระราชอำนาจให้

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ บ.๑.๘/๑ "เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน."

การปกครองประชาธิปไตย หากแต่ทรงเห็นว่า ราษฎรยังไม่พร้อมจะรับระบอบการปกครองแบบใหม่ที่เสนอ<sup>๑</sup> ข้อที่น่าสังเกตุคือในจำนวนผู้ร่วมลงนามในหนังสือกราบบังคมทูลฯ นี้เป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ชั้นพระเจ้าน้องยาเธอถึง ๓ องค์ พระราชชนกคา ๑ องค์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า ๗ คน การกราบบังคมทูลขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงลดพระราชอำนาจที่ทรงใช้ความอุตสาหะพยายามรวบรวมเป็นเวลาหลายปี จึงเป็นสิ่งที่น่าชื่นชม เพราะเป็นการแสดงถึงน้ำพระทัยที่กว้างขวางของพระองค์ และฝ่ายเรียกร้องว่ามุ่งประโยชน์ของประเทศไทยเป็นหลักยิ่งกว่าผลประโยชน์และอารมณ์ส่วนตัวพระองค์ เหตุการณ์ครั้งนี้เท่ากับเป็นการประกาศถึงชัยชนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการดึงพระราชอำนาจคืนจากเสนาบดีถึงพระราชดำรัสตอบผู้จะให้เปลี่ยนแปลงการปกครองว่า

...ไม่ต้องมีความหวังระวางอย่างหนึ่งอย่างใ้กว่า เราจะเป็นผู้ชักชวนในการซึ่งจะเสียอำนาจซึ่งเรียกว่าแอบโซลูต เป็นคนนั้นเลย เพราะเราไม่เคยทดลองมาแล้ว ตั้งแต่เวลาเป็นทุกกระต่าซึ่งไม่มีอำนาจอันใดเลยที่เคียวนอกจากชื่อจนถึงเวลาที่มีอำนาจขึ้นมาโดยลำดับ จนเต็มบริบูรณ์ในบัดนี้...<sup>๒</sup>

### เจ้านายในหน้าที่ราชการ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงว่าราชการด้วยพระองค์เองแล้ว ทรงเริ่มจักระเบียบการปกครองใหม่ ทรงแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ซึ่งทรงสังเกตเห็นแต่สมัยยังมีผู้สำเร็จราชการ และในการแก้ไขปรับปรุงนี้จำเป็นที่จะต้อง

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ บ.๑.๔/๔ "พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง" จ.ศ. ๑๒๔๗.

<sup>๒</sup> เรื่องเดียวกัน.

ทรงแสวงหาผู้เหมาะสมเพื่อรับตำแหน่งการสนองพระบรมราโชบายของพระองค์ ในการจัดการให้บรรดาเป้าหมายที่ทรงตั้งและเพื่อตั้งพระราชอำนาจกลับคืนจากสมเด็จพระยา พระองค์ทรงเลือกเจ้านายชั้นพระเจ้าน้องยาเธอชั้นใหญ่ ทรงพระเจริญวัย และสำเร็จการศึกษาเล่าเรียนแล้วให้รับผิดชอบราชการที่ทรงมอบหมายเป็นลำดับ เช่น ในปี พ.ศ. ๒๔๑๗ พระองค์โปรดฯ ให้ตั้งสำนักงาน "อภิศ ออฟฟิศ" ขึ้นในพระราชมนเฑียรสถานใกล้ที่ประทับ มีหน้าที่ตรวจบัญชีคลังที่เป็นส่วนหนึ่งของทอรัษฎการ พิพัฒนาที่ทรงโปรดฯ ให้จัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ และเป็นราชเลขาธิการราชการทั่วไปของพระองค์ ทรงเลือกพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ (พระชนมายุ ๒๐ พรรษา) และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (พระชนมายุ ๑๗ พรรษา) ซึ่งเพิ่งสำเร็จการศึกษา ให้เป็นหัวหน้าพนักงาน อภิศ ออฟฟิศ ตั้งแต่แรกตั้ง<sup>๑</sup>

จะเห็นได้ว่าพระเจ้าน้องยาเธอ อนุใหญ่ที่แม่จะสำเร็จการศึกษาและผนวชภิกษุแล้วก็ตาม ยังทรงมีพระชนมายุน้อยอยู่ กล่าวคือ มีพระชนมายุต่ำกว่า ๒๐ พรรษา ลงมาเป็นส่วนใหญ่ ไม่ทรงรอบรู้ราชการต่าง ๆ เพียงพอ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงแบ่งชั้นของพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ ๓ ชั้น คือ<sup>๒</sup>

๑. พระราชโอรสธิดาชั้นใหญ่ ประสูติระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๔ - ๒๓๘๘ พระองค์ชายได้ผนวชเนรในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบทั้งหมด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

<sup>๑</sup> สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์ (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๑๒ - ๑๑๓.

<sup>๒</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๒ - ๑๐๓.

๒. พระราชโอรสธิดาชั้นกลาง ประสูติระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๐ - ๒๔๐๔  
ยังไม่ทันได้โสกันต์ แต่ทรงพระเจริญวัยแล้ว

๓. พระราชโอรสธิดาชั้นเล็ก ประสูติตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ลงมา  
ล้วนยังทรงพระเยาว์อู่ทั้งนั้น

ดังนั้น พระองค์จึงยังต้องอาศัยขุนนางหนุ่มเป็นกำลังสำคัญในการตั้งอำนาจ  
คืนจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อยู่ เป็นแต่พระองค์พยายามค่อย ๆ กิ่ง  
เจ้านายเชื้อพระวงศ์เข้าไปให้มีส่วนร่วมควยทีละเล็กละน้อย เช่น ทรงจัดตั้ง สภาการ  
แผ่นดินขึ้น ๒ สภา คือ

๑. สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน "เคาน์ซิลออฟสเตต" (Council of  
State) เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ โดยทรงคัดเลือกสมาชิกจากขุนนาง  
ชั้นพระยา ๑๒ ท่าน ให้มีหน้าที่ประชุมปรึกษาราชการ ร่างพระราชกำหนดกฎหมาย  
ตามพระบรมราชโองการ และอาจกราบบังคมทูลเสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับร่าง  
กฎหมายใหม่ใดควย สมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทั้ง ๑๒ ท่าน ประกอบด้วย<sup>๑</sup>

พระยาราชสุภาวดี

พระยาศรีพิพัฒน์

พระยาราชวรานุกูล

พระยาสาปณ์กิจโกศล

พระยาภาสกรวงศ์

พระยามหาอำมาตย์

พระยาอภัยรณฤทธิ์

พระยาราไชย

พระยาเจริญราชไมตรี

พระยาพิพิธโกศัย

พระยากลาโหมราชเสนา

พระยาราชโยธา

๒. สถานที่ปรึกษาในพระองค์ "ปรีวี เคาน์ซิล (Privy Council)

เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ประกอบด้วยกันสมาชิกที่เป็นเจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และผู้น้อยจำนวนไม่จำกัด ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาราชการในพระองค์<sup>๑</sup>

การเลือกขุนนางเพียงชั้นพระยา เป็นสมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เป็นการคัดถอนอิทธิพลทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยา อย่างสำคัญ สถานที่ปรึกษาในพระองค์ซึ่งมีขุนนางชั้นเจ้าพระยาเพียง ๒ ท่าน โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าพระยา และเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหมตอบปฏิเสธคำเชิญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คั้งที่หนังสือ ครุโณวาท ตั้งข้อกังขาที่ท่านทั้งสองมิได้เป็นสมาชิกสภาที่ปรึกษาในพระองค์ ก็ยิ่งทำให้อิทธิพลของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เคยมีอำนาจมาก่อนโดยเฉพาะสกุลบุนนาค ลือมลงทุกที

การปฏิรูปการปกครอง

การเรียกร้องให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงการปกครอง จากสมบูรณาญาสิทธิราช เป็นระบอบรัฐธรรมนูญ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขใน พ.ศ. ๒๔๒๗ เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวและเร่งเร้าให้พระองค์ทรงดำเนินการแก้ไขเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ ควบคู่กันนั้นก็ถึงความไร้ประสิทธิภาพของโครงสร้าง

<sup>๑</sup>เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๘.



ระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งมีได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้มีความคล่องตัว  
ในการทำงานให้เหมาะสมกับกาลเวลาและความเติบโตของประเทศ ได้ทรงปรารภ  
ถึงความซ้ำซ้อนในระบบราชการของไทยว่า

...เมื่อพิจารณาเหตุการณ์ให้ตลอดไปแล้ว... กระทรวงใดอธิบดีมีอำนาจมาก ก็  
รวบรวมราชการเลยผลประโยชน์โคมาก กระทรวงใดอธิบดีมีอำนาจน้อย ก็  
เกือบจะไม่คิดทำการอันใดและไม่มีผลประโยชน์อันใด บางกระทรวงก็มีการมาก  
เหลือจนจนทำไม่ไหว บางกระทรวงก็ไม่มีอะไรจะทำ บางกระทรวงก็มี  
มีผลประโยชน์เกินกว่าการทำ บางกระทรวงก็ไม่มีผลประโยชน์พอแก่การทำ...

อนึ่ง กรมต่าง ๆ แยกกันอยู่ ไม่มีผู้ใดบังคับบัญชาใครเป็นลำดับ และไม่มีการ  
สโมสรรวมเพรียงกัน เมื่อมีราชการอันใดขึ้นก็ขัดทอกันโยเยไปกว่าจะเดินได้  
ตลอดทุกกรม บรรดาที่เกี่ยวข้องก็เป็นการเนิ่นช้าเสียเวลา<sup>๑</sup>

ดังนั้น พระองค์จึงทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลงระบบราชการใหม่ ทรงยุบเลิกระบบ  
จุดศกมภ์ ตั้งกรมขึ้นใหม่ ๑๒ กรม แบ่งหน้าที่เป็นส่วนส่วนไม่ก้าวกายซ้ำซ้อนกัน ดังนี้คือ

๑. กรมมหาดไทย รับผิดชอบหัวเมืองฝ่ายเหนือและเมืองลาวประเทศราช
๒. กรมพระกลาโหม รับผิดชอบหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายตะวันตก ตะวันออก

และเมืองมลายูประเทศราช

๓. กรมท่า รับผิดชอบการต่างประเทศ

๔. กรมวัง รับผิดชอบการในพระราชวัง และกรมซึ่งใกล้เคียงกับราชการ  
ในองค์พระมหากษัตริย์

๕. กรมเมือง ว่าการโปลิศ บัญชาคน และรักษานักโทษ

๖. กรมนา รับผิดชอบการเพาะปลูก การค้าขาย ป่าไม้ และบ่อแร่

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ รล.๓/๖ "เรื่องสร้างป้อมและพระราชดำรัส  
แก้ไขการปกครอง"

๗. กรมพระคลัง รับผิดชอบการภาษีอากร และเงินในแผ่นดิน
๘. กรมยุติธรรม รับผิดชอบการศาลทั้งหมด
๙. กรมยุทธานธิการ รับผิดชอบการในกรมทหารบก ทหารเรือ  
มีผู้บัญชาการทหารบก ทหารเรือต่างหากอีกตำแหน่งหนึ่ง
๑๐. กรมธรรมการ รับผิดชอบเกี่ยวกับสงฆ์ โรงเรียน และโรงพยาบาล
๑๑. กรมโยธาธิการ รับผิดชอบงานก่อสร้าง งานช่างทั่วไป และกิจการ  
ไปรษณีย์โทรเลข รถไฟ

๑๒. กรมมูรธาธร รับผิดชอบการรักษาพระราชสัญลักษณ์ พระราชกำหนด  
กฎหมาย และหนังสือราชการทั้งปวง

และใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกฐานะกรมทั้ง ๑๒ ขึ้น  
เป็นกระทรวง<sup>๑</sup> มีเสนาบดีเป็นผู้กำกับราชการแต่ละกระทรวง และมีฐานะเท่าเทียม  
กันหมด ข้อที่น่าสังเกตุคือ เสนาบดีตลอดรัชสมัยนี้นับแต่ทรงตั้งกระทรวงขึ้นส่วนใหญ่ เป็น  
พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นพระเจ้าอนุชาเธอเป็นส่วนใหญ่ ในตอนปลายรัชกาลทรงค่อย ๆ  
ผ่อนราชการให้พระราชโอรสได้ทรงเรียนรู้อะไรและรับผิดชอบแทนทีละน้อย ๆ ขณะเดียวกัน  
ก็ทรงพระกรุณาแต่งตั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทสามัญชนที่ทรงไว้วางพระทัยให้รวมรับผิดชอบ  
ราชการแผ่นดินด้วย ดังปรากฏพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง รายนาม  
รายพระนาม ผู้เข้าประชุมเสนาบดีต่าง ๆ เช่น พระบรมราชโองการแต่งตั้งเสนาบดี  
วันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ ดังนี้<sup>๒</sup>

<sup>๑</sup> เรื่องเดิม.

<sup>๒</sup> ทจช., เอกสาร ร.๕ รล.๕/๕ "ตั้งตำแหน่งเสนาบดี ๑๒ กระทรวง"

(๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑).

พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นคำรกราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ เสนาบดีกระทรวงนครบาล

พระเจ้านองยาเชอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวง—

### โยธาธิการ

พระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรมการและโยธาธิการ

พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ

พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร

พระเจ้านองยาเชอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช

ผู้บัญชาการกรมยุทธาธิการ

ภายหลังพระบรมราชโองการแต่งตั้ง เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ แล้ว ยังมี การเปลี่ยนแปลงตัวบุคคลในตำแหน่ง เสนาบดีต่อมาเรื่อย ๆ เพื่อความเหมาะสม เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นมธิศรราชฤทธิย เสนาบดีกระทรวงคลังคงเป็นผู้แทน เสนาบดีกระทรวงวังตามเดิมและโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเชอพระองค์เจ้าประวิตรวิฑฒโนดม เป็นผู้ช่วยราชการในหน้าที่กระทรวงวัง พ.ศ. ๒๔๔๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ดำรงตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงวัง ให้พระยาเทเวศร์วงษ์วิฑฒน์ ผู้บัญชาการกรมศุขาภิบาลเป็น เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอีกตำแหน่งหนึ่ง และให้พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นมธิศรราชฤทธิยคงเป็น เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ<sup>๑</sup> ในการประชุม เสนาบดี วันที่ ๑๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ผู้เข้าร่วมประชุมมีดังนี้

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ รล.๑/๗ เรื่องตั้งตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมุรธาธรและเรื่อง กรมหมื่นสมมตลาออกจากตำแหน่ง เสนาบดี.

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ  
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิศาคร  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรประการ  
 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์-

วรวงศ์

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์  
 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์  
 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี  
 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์

ในการประชุมเสนาบดี วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ผู้เข้าร่วมประชุมมี

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรวงศ์  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศิริวัชรสังกาศ  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นคำรทรงราชานุภาพ  
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิศาคร  
 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์  
 พระองค์เจ้าไชยันตมงคล  
 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์  
 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี<sup>๑</sup>

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ รล.๑/๘ "เรื่องตั้งเลขานุการสภาเสนาบดีและ  
 องคมนตรี"

## พระราชโอรสกับราชการบริหารแผ่นดิน

ตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใต้อาัยพระราชโอรสเป็นอีกแรงหนึ่งในการบริหารราชการแผ่นดิน พระราชโอรสที่ทรงส่งไปศึกษาต่อ ณ ประเทศในยุโรป สาขาวิชาต่าง ๆ ตามความต้องการของบ้านเมือง เช่น กฎหมาย การคลัง การทหาร การโยธา ฯลฯ เป็นต้น ต่างทยอยกลับมาช่วยราชการด้านต่าง ๆ เช่น พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ซึ่งสำเร็จวิชากฎหมายจากมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ทรงรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมทันทีที่เสด็จกลับจากประเทศอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงเป็นกำลังสำคัญในการปฏิรูปประมวลกฎหมายและจัดระเบียบการศาลของไทย พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดชสำเร็จการศึกษาด้านทหารบกจากประเทศเดนมาร์ก ได้เข้าช่วยงานด้านการทหารจนเจริญก้าวหน้าทัดเทียมประเทศตะวันตก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยรัชมังคลาธิเบศร์สำเร็จการศึกษาด้านทหาร ได้ช่วยปรับปรุงกองทัพเรือ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณดี ทรงช่วยปรับปรุงด้านการคลัง เป็นต้น<sup>๒</sup> ดังนั้นถึงแม้ว่าโดยพระทัยจริงจะไม่ทรงมีพระราชประสงค์ให้ตำแหน่งเสนาบดีเป็น "เจ้า" ทั้งหมด ด้วยทรงเกรง "จะเป็นที่ติเตียนแก่ขุนนางแลคนต่างประเทศว่าเห็นแก่กับลูกหลาน สุกแต่ตำแหน่งใต้วงก็เอาลูกเอาหลานเข้าใส่"<sup>๓</sup>

๓

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ศ.๓๘/๒ "ร่างพระบรมราชาโองการ พระราชทาน พระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ ออกไปราชการยุโรป ร.ศ. ๑๑๒"

<sup>๒</sup> ฎราชละเอียดเพิ่มเติมใน พาดขึ้น สมคำนี้ "ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการปรับปรุงบ้านเมืองตามแบบตะวันตก" วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐.

<sup>๓</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ศ.๘/๑ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระองค์เจ้าจรัญศักดิ์กฤดากร ลงวันที่ ๑๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๖.



แต่เมื่อยังไม่มีผู้ใดมีความรู้ความสามารถพอ จึงต้องทรงแต่งตั้งพระราชโอรสที่มีความรู้ความสามารถให้ดำรงตำแหน่ง เช่น พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติ-วรเดช กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ มีฐานะเทียบเท่าเสนาบดี เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า "ฝ่ายหน้า" ที่เป็นกำลังสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดิน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่เป็นเจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์ กล่าวคือ พระเจ้าน้องยาเธอ เป็นกำลังสำคัญตอนต้นรัชกาล และพระเจ้าลูกยาเธอ เป็นกำลังสำคัญสมทบในตอนปลายรัชกาล โดยมีพระองค์เป็นแกนกลาง เจ้านายในพระราชวงศ์ต่างสามัคคีกลมเกลียวร่วมแรงร่วมใจในการพัฒนาประเทศ เพื่อคาน้ำถ่วงอำนาจอันคึกคะนองของมหาอำนาจตะวันตกที่กำลังคุกคามส่วนต่าง ๆ ของโลกในขณะนั้น และในส่วนข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าสามัญชนก็จงรักภักดีเป็นกำลังสำคัญอีกด้านหนึ่ง ควบทั้งใจหลักขันติธรรม และมีความยุติธรรมเสมอหน้า "แม้ถึงรู้อยู่ว่าเป็นศัตรู ฤาเฉย ๆ แต่เมื่อทำความดีแล้วต้องช่วยยกย่องให้ตามคุณความดี"<sup>๑</sup> แม

๑. ผู้ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่ มีใญ่ยกย่องให้มียศศักดิ์ เกินกว่าว่าศนาความดีของตัวผู้นั้น ถ้าผู้นั้นทำผิดต้องปล่อยให้ใครรับความผิด ผู้นั้นทำความดี ก็ใครรับความดี เทากับคนทั้งปวง มีแปลกอยู่แต่เพียงมารู้อยู่ในใจควยกัน แต่เพียงวาปราศุดนา จะให้ไปในทางดี เพื่อจะไคยกย่องขึ้น เมื่อไปทางที่ผิดก็เป็นทีเสียใจ แต่ความเสียใจนั้นไมมาหักกลางมิไคยินยอมให้ผู้นั้นผิดต้องรับความผิด<sup>๒</sup>

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ รล.๓/๕ พระบรมราชาบาทพระราชนานพระบรมโอรสาธิราช.

<sup>๒</sup> เรื่องเดียวกัน.

ราชการฝ่ายหน้าในส่วนที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์โดยตรง

ระเบียบบริหารราชการแผ่นดินแบบจตุสดมภ์ ในสมัยโบราณนั้นได้จัดให้ราชการในส่วนที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับองค์พระมหากษัตริย์ รวมกันขึ้นเป็นกรม ๆ หนึ่ง ใน ๔ กรมใหญ่ คือ กรมวัง มีเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ เป็นเสนาบดี รับผิดชอบดูแลรักษาพระราชวัง จัดการพระราชพิธีต่าง ๆ บังคับบัญชาข้าราชการฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตลอดจนมีอำนาจตั้งศาลชำระความที่เกี่ยวข้องกับสมใน\* ได้ทุกกระทรวงทบวงกรม<sup>๑</sup> เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดระเบียบราชการแผ่นดินใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้ทรงยกฐานะกรมวังเป็น กระทรวงวัง มีหน้าที่ว่าการในพระราชวัง และกรมขึ้นใกล้เคียงที่มีหน้าที่ราชการในองค์พระมหากษัตริย์

กรมต่าง ๆ ดังกล่าวมีจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นกรมขึ้นกับกระทรวงวัง พังบังกับบัญชาจากเสนาบดีกระทรวงวัง มีบางกรมขึ้นตรงต่อองค์พระมหากษัตริย์ ทั้งนี้ ภัยเหตุผลความปลอดภัยส่วนพระองค์เป็นสิ่งสำคัญ เนื่องจากข้าราชการในกรมเหล่านี้ ต้องอยู่ใกล้ชิดกับพระองค์แทบตลอดเวลา และหน้าที่ส่วนใหญ่เป็นการถวายความอารักขา และการปรนนิบัติรับใช้ในส่วนพระองค์และบรมวงศานุวงศ์ทั่ว ๆ ไป ข้าราชการเป็นชายล้วน จึงจัดเป็นกรมในพระราชสำนักฝ่ายหน้า กรมในพระราชสำนักฝ่ายหน้าที่สำคัญ ๆ มีดังนี้ คือ

\* สมใน หมายถึง ข้าราชการในกรมพระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าหลานเธอที่ยังไม่ได้ทรงกรม ข้าราชการฝ่ายใน และข้าราชการในพระองค์ที่อยู่ในพระราชวัง หรือข้าวกว้าอาารามหลวง.

<sup>๑</sup>พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสนธิ กฤดากร ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๐), หน้า ๒๘.

กรมหมอ

๑. หมอศาลา หรือ หมอนอก สันนิษฐานว่าเดิมเป็นหมอว่าความและ แพทย์รักษาพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ ต่อมาหมายถึงเฉพาะแพทย์รักษาพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการเท่านั้น
๒. หมอโรงใน คือ แพทย์หลวงสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน

กรมภูษามาลา

มีหน้าที่ดูแลเครื่องต้น เครื่องทรงทั่ว ๆ ไปของพระมหากษัตริย์ตามชื่อกรม รวมตลอดถึงเครื่องราชกกุธภัณฑ์ อาวุธ เครื่องหอม สิ่งจำเป็นในพระราชพิธีมูรธาภิเษก และดูแลช่างฝีมือที่สังกัดกรมเล็ก ๆ หลายกรม เช่น ช่างสนะ ช่างย้อม ฯลฯ เป็นต้น มี "จางวาง" ชุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้บังคับบัญชาบรรดาศักดิ์เป็น พระอภัยมณี<sup>๒</sup>

กรมชาวที่ใหญ่

มีหน้าที่กำกับหมอ (แพทย์) เข้าในพระราชวัง กำกับด้าน ประนํามนต์ ถวายนำพระพุทธรูป ส่องเทียนเวลาเสด็จออกขุนนาง \* ตามเสด็จพระราชดำเนิน

<sup>๑</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๘๗.

<sup>๒</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๘๒-๘๓. และ ควอริช เวลส์ (แต่ง) กาญจนี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชมจันทร์ (แปล), การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ (พระนคร : สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๘๖.

\* ตามระเบียบพระราชานุกิจพระมหากษัตริย์เสด็จออกขุนนางวันละ ๒ ครั้ง คือ บ่ายครึ่ง ๑ และค่ำครึ่ง ๑.

สิ้นกระคิ่ง เปิดพระทวารเวลาเสด็จขึ้นจากพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และเฝ้าพระทวาร  
ในพระที่นั่ง<sup>๑</sup>

### กรมชาวที่

มีหน้าที่เฝ้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กำกับพระ  
บิณฑบาต คุ่มหม้อ (แพทย์) กำกับพระเทศน์ กำกับคานสารวัดเฝ้าพระที่นั่งอนันต-  
สมาคม ปรึษาพระพุทธรูป ยกหมอนำพระพุทธรูป กำนับทหาร<sup>๒</sup> พนักงานชาวที่  
เป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์มากที่สุดตามฝ่ายพลเรือน

### กรมเค็กษา

มีหน้าที่รักษาพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ส่องน้ำมันและจุดตะเกียงใน  
พระบรมมหาราชวังทุกแห่ง เวลามีการพระราชพิธีต้องไปแต่งประทีปโคมไฟ ตกแต่ง  
พระที่นั่ง พระตำหนักในพระบรมมหาราชวัง เมื่อมีงานจรต้องเป็นผู้ดูแลรักษาราชพัสดุ  
ต่าง ๆ ที่เป็นของสำหรับพระที่นั่ง มีหน้าที่ยกของต่าง ๆ ในเวลากลางคืน และถ้ามี  
ราชการประชุมก็ต้องคอยรับใช้ในที่ประชุมด้วย<sup>๓</sup>

### กรมมหาดเล็กหลวง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานคำอธิบายว่ามหาดเล็ก  
คือผู้ที่รับใช้พระราชหรือเจ้านาย มหาดเล็กมีคู่กับข้าราชการและข้าในกรม  
อื่น ๆ ดังนี้ คือ เป็นผู้รับใช้ใกล้ชิดพระองค์เจ้านายของตนยิ่งกว่าผู้อื่น เมื่อ

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๑/๒ หนังสือกราบบังคมทูลพระองค์เจ้า  
ไชยันต์มงคล ลงวันที่ ๒๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ หน้า ๒๓๕.

<sup>๒</sup> เรื่องเค็ม, หน้าเค็ม.

<sup>๓</sup> เรื่องเค็ม, หน้า ๒๒๙ - ๒๓๐.

เป็นเช่นนี้ผู้ที่เป็นมหากเล็กจึงจำต้องเลือกสรรผู้ที่ไว้วางพระหัตถ์แห่งเจ้าได้  
...

กรมมหาคเล็กจึงเป็นกรมใหญ่และสำคัญที่ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ ไม่ถือเป็นกรมหนึ่ง  
ในการปกครอง ในสมัยโบราณขุนนางข้าราชการนิยมนำบุตรหลานของตนถวายตัวเป็น  
มหาคเล็ก เพื่อศึกษาขนบธรรมเนียมราชการ เนื่องจากยังไม่มีสถาบันการศึกษาสำหรับ  
ฝึกหัดวิชาชีพอิโดยเฉพาะ การถวายตัวจึงเป็นเสมือนการส่งเข้าโรงเรียนฝึกฝนด้วยการ  
ปฏิบัติหรือรับรู้ เข้าใจทีละเล็กละน้อย เมื่อทรงทอดพระเนตรเห็นสติปัญญาความรู้ความ  
สามารถแล้ว ก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการตำแหน่งนั้นต่อไป มหากเล็ก  
ส่วนใหญ่จึงได้รับการคัดเลือกมาแล้วชั้นหนึ่ง คือ คัดจากบุตรหลานของชั้นชั้นขุนนางผู้ค  
มีตระกูล ซึ่งพอจะเป็นหลักประกันพื้นฐานในด้านความประพฤติ และความจงรักภักดี  
การฝึกหัดกิจยามมหาคเล็กนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง  
ตรมพระราชกำหนดใน พ.ศ. ๒๓๖๕ ให้หัวหมื่น นายเวร เจ้า หุ้มแพร เป็นผู้ฝึกสอน  
มหาคเล็กที่ถวายตัวใหม่ ถ้าละเลยไม่เอาใส่ฝึกสอนและมหาคเล็กถวายใหม่ทำผิด ผู้ฝึก  
สอนจะต้องมีความผิด<sup>๒</sup>

---

<sup>๑</sup>"พระบรมราชาโฆวาทเรื่องมหาคเล็ก", เรื่องมหาคเล็ก (พิมพ์เป็นอนุสรณ์  
ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก นายกรการบัญชา (บุญเกิด สุคันตานนท์)  
ปจ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส  
วันที่ ๔ พฤศจิกายน ๒๕๑๗), หน้า ๕๐.

<sup>๒</sup>ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๒ (พระนคร : บรรณาการ, ๒๕๑๕),  
หน้า ๑๓๕ - ๑๔๐.



ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการตราพระราชบัญญัติกรมมหาดเล็ก จักรระเบียบและข้อบังคับใหม่ แบ่งมหาดเล็กเป็น ๔ พวก<sup>๑</sup>

๑. มหาดเล็กบรรดาศักดิ์ ไต่แก มหาดเล็กที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร อาจต้องหรือไม่ต้องเข้าเวรก็ได้

๒. มหาดเล็กวิเศษ ไต่แก บุตรหลานขุนนางข้าราชการที่ถวายตัว

๓. มหาดเล็กคองกรม ไต่แก มหาดเล็กพวกต่าง ๆ คือ หม่อมราชวงศ์ มหาดเล็กยามค่ำเค็นหมาย มหาดเล็กหอศาสตราคม มหาดเล็กอินทร์พรหม มหาดเล็กเกณฑ์จ่าย มหาดเล็กช่าง มหาดเล็กต่างประเทศ มหาดเล็กพิมพ์ลาย ผู้ที่ว่างจากหัวหมื่น นายเวร จักขึ้นรับราชการและคนที่ไม่ได้ถวายตัว

๔. มหาดเล็กยาม ไต่แก พวกมหาดเล็กวิเศษ หรือมหาดเล็กคองกรมที่มีความรู้ความสามารถสมควรรับราชการได้

ราชการในกรมมหาดเล็กต้องปฏิบัติตลอด ๒๔ ชั่วโมง เช่นเดียวกับกรมส่วนใหญ่ในพระราชสำนัก จึงต้องจัดแบ่งเป็นเวรประจำราชการ ๔ เวร คือ เวรศักดิ์ เวรสิทธิ์ เวรฤทธิ เวรเคช โดยกำหนดเป็นเวรข้างขึ้นและเวรข้างแรม เวรประจำข้างขึ้นเรียกเวรศักดิ์ และเวรฤทธิ เวรประจำข้างแรมเรียกเวรสิทธิ์และเวรเคช เวรละ ๑๒ ชั่วโมง กำหนดเปลี่ยนเวรเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐.๐๐ น.) และเวลา ๔ ทุ่ม (๒๒.๐๐ น.) และให้สลับเวรกลางวันกลางคืนกันในแต่ละเดือน ตำแหน่งข้าราชการกรมมหาดเล็กมี ๗ ชั้น เรียกต่างจากราชการกรมการปกครองอื่น ๆ คือ

๑. ผู้บัญชาการกรมมหาดเล็ก

๒. จางวาง หัวหมื่น

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๔/๒ "เรื่องจักรระเบียบหน้าที่กรมมหาดเล็ก"

๓. นายเวร
๔. จา
๕. หุมแพ
๖. นายรอง
๗. มหาดเล็กพิเศษ

ข้าราชการตำแหน่งตั้งแต่หัวหมื่นลงมาเป็นตำแหน่งประจำเวร

ต่อมาได้ทรงมีพระบรมราชโองการเปลี่ยนแปลงกรมมหาดเล็ก รัตนโกสินทรศก

๑๑๖ จัดหน้าที่ราชการในกรมมหาดเล็กทั้ง ๔ เวรใหม่ คือ

๑. เวรศักดิ์ เรียกอีกอย่างว่า มหาดเล็กประจำการ รับราชการประจำใกล้ซีกพระองค์ ต้องอยู่เวรยามประจำตลอดเวลากลางวันและกลางคืน มีหน้าที่รับใช้ประจำพระองค์ตลอดเวลา จัดการเลี้ยงโต๊ะ ตั้งเครื่อง และรับราชอาคันตุกะ จัดเครื่องราชูปโภคสำหรับพระองค์ โดยเสด็จพระราชดำเนนและดูแลพระเจ้านุชเชอ และเชิญพระราชหัตถเลขา มหาดเล็กเวรศักดิ์รับเงินเดือนสูง เมื่อออกจากราชการเนื่องจากชราหรือทุพพลภาพจะได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดในตำแหน่งคงกรมด้วย<sup>๑</sup> มีหัวหมื่น คือ เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดีเป็นผู้บังคับการ
๒. เวรสิทธิ มีหน้าที่คานโยธาต่าง ๆ และรวมราชการกรมเด็กชาเข้าไว้ด้วย จึงเป็นพนักงานประจำตำแหน่งพระที่นั่งประทับ คือ ยกหามเคลื่อนย้าย จุดประทีปโคมไฟในพระราชฐานที่เสด็จพระราชดำเนินและการพระราชพิธี จัดคูหาอินทร์พรหม พระแสงทวน และการแห่ต่าง ๆ จัดการพระราชพิธีตั้งเครื่อง เฝ้าหอศาสตราคม และบัตรหมายที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ราชการ เนื่องจากมหาดเล็กเวรสิทธิรวมราชการเด็กชา

<sup>๑</sup>"แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก," เรื่องมหาดเล็ก หน้า ๒๒ - ๒๓.

จึงรับเงินเดือนในกรมเด็กชาเคิม มีเวรแต่ไม่ต้องมียามประจำ<sup>๑</sup>

๓. เวรฤทธิ มีหน้าที่ราชการในกรมม้า กรมโขน กรมพิณพาทย์ กรมรำ โคม และมหาดเล็กข้าง พวกนี้ยังคงรับเงินเดือนในตำแหน่งมหาดเล็ก<sup>๒</sup>

๔. เวรเคช มีหน้าที่ตรวจรายงานทั้งในกรุงและในหัวเมืองตามแต่จะมี รับสั่งตรวจพระอาการและอาการ ตรวจสอบความรู้อของมหาดเล็กที่รับราชการใน กระทรวงต่าง ๆ ฝึกหัดหน้าที่มหาดเล็กในเวรใหญ่หน้าที่ราชการ ทำรายงานผลการ ปฏิบัติราชการของมหาดเล็กที่ไปรับราชการหน้าที่ต่าง ๆ กราบบังคมทูลให้ทรงทราบ นั่นคือทำหน้าที่ทะเบียนมหาดเล็กบรรดาศักดิ์ และมหาดเล็กพิเศษ<sup>๓</sup>

การจัดประเภทของมหาดเล็กนั้นจัดตามหน้าที่ จึงมีชื่อเรียกมหาดเล็กมากมาย เช่น มหาดเล็กยาม มหาดเล็กห้องเครื่อง มหาดเล็กน้ำร้อน (ควบคุมดูแลคัม น้ำร้อนน้ำชา) มหาดเล็กสารดี มหาดเล็กเขียนหนังสือ มหาดเล็กบอย มหาดเล็ก รักษาหอพระศาสตราคม มหาดเล็กข้าง มหาดเล็กในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯลฯ เป็นต้น มหาดเล็กเหล่านี้จะเข้ารับหน้าที่ตามเวรของตน<sup>๔</sup>

มหาดเล็กนอกจากมีหน้าที่รับใช้ถวายการปรนนิบัติเป็นการส่วนพระองค์แล้ว ยังทรงใช้เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ไปตรวจราชการตามที่ต่าง ๆ เช่น ตรวจงานก่อสร้าง ซ่อมแซม เป็นข้าหลวงเดินสวนเดินนา ควบคุมการผูกป้อมือจีน เป็นต้น ราชการ พิเศษเหล่านี้บางครั้งทรงมีรับสั่งใช้เอง และบางครั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

<sup>๑</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๒๓.

<sup>๒</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๒๔.

<sup>๓</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๒๔ - ๒๕.

<sup>๔</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๔/๒ เรื่องจัดระเบียบหน้าที่กรมมหาดเล็ก.

พระราชทานให้ไปตามคำกราบบังคมขอยืมตัวไปช่วยราชการของขุนนางเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่<sup>๑</sup> จะเห็นได้ว่าถึงแม้มหาดเล็กจะมีราชการถวายการปรนนิบัติเป็นการส่วนพระองค์ แต่กรมมหาดเล็กก็เป็นกรมสำคัญที่ผลิตบุคคลสำหรับราชการแผ่นดิน โดยเป็นกรมเบื้องต้นที่เตรียมบุคคลให้มีความรู้ความสามารถในอันจะเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติ เนื่องจากมหาดเล็กที่ผ่านการฝึกอบรมและได้พิสูจน์ความสามารถของตนจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งหน้าที่ราชการบ้านเมืองตามความรู้ความสามารถ ขุนนาง เสนาบดีคนสำคัญ ๆ ในสมัยโบราณและสมัยของพระองค์ล้วนเคยรับราชการมหาดเล็กแล้วทั้งสิ้น เช่น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์-วิวัชนันท์ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต พระยาร่วงศ์พิพัฒน์ พระยามนตรีสุริยวงศ์ เป็นต้น<sup>๒</sup>

### กรมทหารมหาดเล็ก

เป็นกรมที่ตั้งใหม่ในรัชสมัยนี้ วิวัฒนาการจาก "ทหารมหาดเล็กโลกา" ซึ่งเป็นมหาดเล็กเล็ก ๆ มีหน้าที่คอยไล่ล่าที่บินมารบกวนในเวลาทรงบาตร และตั้งแถวรับเสด็จในที่นั้นทุกเช้า ทหารมหาดเล็กโลกาส่วนใหญ่ได้แก่บรรดาพระเจ้าน้องยาเธอที่ทรงพระเยาว์ และประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน รวมกันฝึกหัดวิชาทหารตามยุทธวิธีตะวันตกตามคำชักชวนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเพิ่งเสด็จเสวยราชย์ใหม่ ๆ<sup>๓</sup> ต่อมาเมื่อขุนนางข้าราชการ ผู้ที่มีตระกูลถาวรบุตรหลานเป็น

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๔/๑ "เรื่องมหาดเล็กราชการในกรมปี ๑๐๘, ๑๑๐, ๑๑๑" พระบรมราชโองการ ลงวันที่ ๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๘.

<sup>๒</sup> "แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก," เรื่องมหาดเล็ก, หน้า ๒๑.

<sup>๓</sup> ภากรดี มหาจันทร์, "การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (ประสานมิตร), ๒๕๑๘, หน้า ๑๐๕ - ๑๐๗. อ้างซ้ำในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, ตำนานทหารมหาดเล็ก.

มหาดเล็กเพิ่มมากขึ้น เมื่อรวมกับมหาดเล็กข้าหลวงเดิมก่อนครองราชย์ ทำให้จำนวนมหาดเล็กมีมากเกินไปเกินความต้องการ จึงโปรดฯ ให้คัดเลือกมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่กำลังเป็นหนุ่มประมาณ ๒๐ คน ให้ฝึกหัดวิชาทหารกับครูทหารหน้าตามแบบยุโรป เช่นเดียวกับทหารมหาดเล็กโลกา ทั้งทหารมหาดเล็กโลกา และมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่ฝึกหัดนี้ ใ้รับการทูลเกล้าฯ ให้ใ้รับการศึกษาวชิราวุธเป็นอย่างดี ทรงตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้นในพระบรมมหาราชวัง โปรดเกล้าฯ ให้พระยาตรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อยังเป็นหลวงสารประเสริฐ เป็นอาจารย์สอนภาษาไทย และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประเทศอินเดียใน พ.ศ. ๒๔๑๕ ใ้ทรงจ้างนายพรานซีส จอร์จ เปตเตอร์สัน เป็นครูสอนภาษาอังกฤษในโรงเรียน แนวพระราชโบายของพระองค์ ใ้รับการสนับสนุนอย่างกว้างขวาง กังปรากฏจากจำนวนทหารมหาดเล็กที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทหารมหาดเล็กมีหน้าที่ฉลัดเปลี่ยนอยู่เวรประจำรักษาพระองค์ ใ้รับพระราชทานเงินเดือนและเครื่องแบบ<sup>๑</sup> เป็นกรมในพระราชสำนักทำหน้าที่เป็นทหารรักษาพระองค์ และต่อมาใ้โปรดฯ ให้เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของกองทัพบกพระราชทานนามว่า กรมทหารราบที่ ๑ รักษาพระองค์<sup>๒</sup> กรมทหารมหาดเล็กจึงเป็นคนละกรมกับกรมมหาดเล็กหลวงและมีหน้าที่ต่างกัน

### กรมรักษาพระองค์

มีหน้าที่ประจำรักษาพระมหากษัตริย์เวลาเสด็จที่ต่าง ๆ และภายในพระราชวัง รักษาพระราชมนเทียรที่ประทับ บังคับวาด จุกตะเกียง เป็นพนักงานจัดการให้เป็น

<sup>๑</sup> สมเด็จพระยาราชราชนุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๑๔), หน้า ๒๔๒.

<sup>๒</sup> พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (พระนคร : คลังวิทยา ๒๕๑๓), หน้า ๔๖๐.



ที่สำราญพระทัย อุแลรักษาต้นไม้ เลี้ยงสัตว์ (นก) ตีตุ๊กแก รักษาชันในไกลซิดิ  
พระมหากษัตริย์ร้องจากกรมชวาที่ เป็นที่ไว้วางพระทัยถึงทรงไขตลอดพระราชวังชั้นใน  
ในบางสิ่ง<sup>๑</sup> เป็นกรมที่มีหน้าที่ราชการฝ่ายทหาร

### กรมล้อมพระราชวัง

มีหน้าที่รักษาพระราชวังคล้ายกรมวังนอก รักษาป้อมกำแพงวัง เป็นพนักงาน  
ยิงปืนรุ่ง ปืนไฟไหม้ ปืนอาณานิคม (เพื่อขับไล่สิ่งชั่วร้าย) บังคับศาลมรดก และ  
ทำงานช่างควยในบางครั้ง ไพร่หลวงกรมนี้สั้กแปลกกว่ากรมอื่น ๆ คือ สั้กที่ต้นแขนแนว  
รักแร้ เมื่อมีราชการสงครามได้รับยกเว้นไม่ต้องไปราชการทัพ จำนวนคนในกรมนี้  
เก็บเป็นความลับห้ามคนนอกรู้โดยเด็ดขาด ไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวังจึงมีจำนวน  
มาก เพราะไม่มีผู้รู้จำนวนแน่นอน<sup>๒</sup> กรมนี้เป็นกรมที่มีหน้าที่ราชการฝ่ายทหาร

### กรมทหารใน

เป็นกรมช่างไม้ในพระบรมมหาราชวัง เป็นนายช่างตรวจงานที่มีนายค่าน  
รับไปทำ และมีหน้าที่รักษาการในที่ไกลซิดิข้างใน เช่น ลงรักษาการในเรือบัลลังก์  
เวลาเสด็จลอยพระประทีป เป็นต้น<sup>๓</sup>

<sup>๑</sup>พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน,  
หน้า ๕๓ - ๕๘. และสำนวนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่ม ๕ หน้า ๕๔.

<sup>๒</sup>เรื่องเกิม, หน้า ๕๓.

<sup>๓</sup>เรื่องเกิม, หน้า ๕๘.

### กรมเรือคู่ซึก

เป็นกรมหนึ่งของทหารในพระราชวัง มีหน้าที่รักษาพระองค์เวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค โดยนำเรือ ๒ ลำนำหน้าขบวนเสด็จ ป้องกันอันตรายใด ๆ อันอาจเกิดขึ้น เช่น เรือพระที่นั่งล่ม ฯลฯ ถ้าเสด็จทางบก เจ้ากรมและปลัดกรมมีหน้าที่รวมขบวนแห่สมทบกับกรมพระตำรวจ จึงไม่ต้องมีเวรประจำในพระบรมมหาราชวัง<sup>๑</sup>

### กรมพลพัน

เป็นกรมรักษาพระองค์กรมหนึ่ง สันนิทโลลชึกภายในพระบรมมหาราชวัง มีหน้าที่อยู่เวรประจำพระราชฐานชั้นนอก เช่นเดียวกับกรมพระตำรวจหน้า<sup>๒</sup> ในรัชสมัยนี้มีหน้าที่ช่วยตัดคนไม่ควย

### กรมทนายเลือก

มีหน้าที่รักษาพระองค์ป้องกันอันตรายที่ไม่ต้องถึงชั้นใช้อาวุธ จึงเลือกคัดแต่ผู้ที่รูปร่างลำสันแข็งแรง มีฝีมือทางชกมวย ใช้เป็นกองคุ้มครองรักษาพระองค์เดินตามเสด็จไปที่ไกล ๆ เช่น จับคนบ้าตามทางเสด็จมาน เวลาแห่ปรกติจะถือหอกเป็นอาวุธ จึงเรียก ทนายเลือกหอก กรมนี้ตั้งขึ้นเนื่องจากพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนโปรดมวย ทรงเลือกผู้มีฝีมือทางมวยตามเสด็จเป็นเพื่อนเมื่อเสด็จโดยปลอมแปลงพระองค์ไปในที่บางแห่งที่ไม่ควรใช้อาวุธป้องกันพระองค์<sup>๓</sup>

<sup>๑</sup> เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

<sup>๒</sup> เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

<sup>๓</sup> เรื่องเดิม, หน้าเดิม. และ กาญจน์ สมเกียรติกุล และ บุพา ชมจันทร์ (แปล) เรื่องเดิม, หน้า ๒๓๒.

### กรมวังนอก

มีหน้าที่รักษาพระราชวังชั้นนอกทั่ว ๆ ไปที่เรียกว่า ทหารชาววัง<sup>๑</sup>

### กรมสนม

มีหน้าที่กำกับพระสนมสมทบขบวนแห่ พระสนมที่เข้าขบวนแห่พระมหากษัตริย์ จัดเครื่องนมัสการและควบคุมกักขังเจ้านาย พระสนมที่ท้องพระราชอาญา<sup>๒</sup> หนึ่ง การจงจำลูกหลวงชั้นเอกต้องใช้เครื่องจงจำเป็นทอง ถ้าเป็นลูกหลวงชั้นโทต้องใช้เครื่องจงจำเป็นเงิน<sup>๓</sup> ถ้าเป็นเชื้อพระวงศ์เครื่องจงจำที่ใช้ทองหุ้มด้วยผ้าขาว<sup>๔</sup>

### กรมพระตำราวจ

เป็นกรมใหญ่และสำคัญอีกกรมหนึ่ง มีหน้าที่ฝ่ายทหาร คือ ถวายความอารักขา รักษาประจำพระองค์ รับคำสั่งโดยตรงจากพระมหากษัตริย์ มีสิทธินำอาวุธเข้าในท้องพระโรงได้ มีหน้าที่แห่หอมประจำการในที่ไกลเคียงทั้งในยามปรกติและยามสงคราม ทั้งในพระบรมมหาราชวังและภายนอก เป็นพนักงานลงพระราชอาญาตามพระบรมราชโองการ<sup>๕</sup> ราชการพิเศษในกรมพระตำราวจแบ่งให้อยู่ในความดูแลรับผิดชอบของกรมย่อย

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๖ ว.๗/๑ "เรื่องตั้งกรมทหารรักษาวัง"

<sup>๒</sup> สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๒๒ หน้า ๑๘๐.

<sup>๓</sup> "กฎหมายเตียรบาด," กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๑๕๘.

<sup>๔</sup> สมบัติ พลายน้อย (ส.พลาญน้อย - นามแฝง), เล่าเรื่องบางกอก, หน้า ๕๑.

<sup>๕</sup> พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๘๗.

ที่ขึ้น ดังนี้

กรมพระตำรวจใหญ่ขวา บังคับบัญชากรมตำรวจ และไปราชการหัวเมืองไกล ไกลแล้วแต่จะทรงมีรับสั่งไว้

กรมพระตำรวจหน้า ทำหน้าที่เป็นศาลรับสั่งชำระความ แทนองค์พระมหากษัตริย์ ดูแลการสร้างที่ประทับพลับพลา หรืองานใหญ่ ๆ โทที่ต่อกรให้เสร็จภายในเวลาอันสั้น เช่น พระที่นั่ง พระเมรุ เป็นต้น<sup>๒</sup>

ราชการในกรมพระตำรวจจึงอาจแบ่งได้เป็น ๒ แผนก คือ

๑. หน้าที่รักษาพระองค์
๒. หน้าที่อื่น ๆ

เนื่องจากหน้าที่รักษาพระองค์ของ กรมพระตำรวจเป็นหน้าที่ทางฝ่ายทหาร จึงมีพระราชดำริจะแกกรมพระตำรวจให้เป็นทหารใน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๔๑)<sup>๓</sup> ประกอบกับข้าราชการกรมพระตำรวจจะเลยบกพร่องในหน้าที่มาก จนกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงคลังทำหนังสือกราบบังคมทูลรายงาน คำหนักกรมพระตำรวจว่าทำงานไม่คุ้มเงินเดือน ว่า

...ถ้าว่าจริง ๆ แล้วพระราชอาณาแผ่นดินเกล้าฯ เปลื้องเงินเปล่า ๆ หาที่สุดมิได้ คือเสียเงินไปแก่เหตุเอาทำอะไร ๆ ใคร ๆ มานั่งสู้ปลุกเล่นวันละ ๒ ถู ๓ ชั่วโมง นาน ๆ นอนกางสูบบุหรี่คุยกันเล่นคืนหนึ่ง ที่ไซ้คว้าวรักษาพระองค์ แต่จะตรูบทุกแก่ก็ไม่ทัน แลวกไม่มีหน้าที่ไหนทางที่จะรักษาอะไรที่ไหน หน้าที่ตำรวจ เว้นเวลานี้ ๑ แดงตัวเฝ้าของพระโรงเวลาเสด็จออก ๒ สวมเสื้อกางเกง

<sup>๑</sup>เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

<sup>๒</sup>เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

<sup>๓</sup>หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๕/๘ "จะแกกรมตำรวจเป็นทหาร"

กลางกองของแข็ง ถวายคำนับสนามทูลารักษาพระที่นั่งก็มีแต่อย่าลิ่งอไรนั่งโง่กอยู่  
นาพระที่นั่งจกกรวีชาวตัวเขียวตัว แต่ทองเวนจะกวาดชยะธาเทกระโถนโหมค  
ภูเขากั้ทั้งยาก...

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นพ้องด้วย ดังนั้น ในวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน  
ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีกระทรวงวังและอธิบดี  
กรมพระคลังข้างที่ให้รวมปรึกษากับจางวาง เจ้ากรมพระตำรวจ จัดการแก้ไขราชการ  
ในกรมพระตำรวจให้ดีขึ้นสมกับพระราชทรัพย์ที่เสียไป ไม่ให้ราชการในกรมพระตำรวจ  
"เห็นได้ว่าเป็นการเลวทรามแสนสาหัส...มีแต่ตัวนายรับจ้างมาขึ้นคอบค่านับที่สนามทูลา  
ตำรวจเลวมี ๒ คน แต่งตัวเป็นใจโง่มาขึ้นชมชานที่หัวบันได ลางที่ออกไปเข้ามา  
ไม่รู้ลึก"๒ เช่นที่เป็นมา

พระราชดำรินี้ยังผลให้มีการแก้ไขกรมพระตำรวจ ประกอบกับพระองค์ได้  
ทรงตราพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ จึงแยกหน้าที่รักษาพระองค์จัดเป็นหน้าที่  
ฝ่ายทหาร เรียกว่า กรมทหารราบพระตำรวจรักษาพระองค์แต่คู่กับกรมทหารราบ  
มหาดเล็กรักษาพระองค์ ข้าราชการกรมนี้เป็นคนใหม่ไม่เกี่ยวข้องกับกรมพระตำรวจเดิม  
การฝึกหัดและบังคับบัญชาใช้แบบทหาร<sup>๓</sup>

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๕/๕ "เรื่องตำรวจนายค่านสวนดุสิต" หนังสือ  
กราบบังคมทูล วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘.

<sup>๒</sup> เรื่องเดิม, สำเนาพระราชหัตถเลขาที่ ๔๕/๑๐๔๔ ลงวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน  
ร.ศ. ๑๑๘.

<sup>๓</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๕/๑๓ เรื่องจัดคนในกรมพระตำรวจเข้ารับ  
ราชการเพื่อมิให้ขัดกับพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร หนังสือที่ ๒๕/๑๐๐๑๑ ลงวันที่  
๑๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๕.



ส่วนหน้าที่อื่น ๆ คงเป็นกรมพระตำรวจตามเดิม และใช้คนของกรมพระ  
ตำรวจตามเดิมเช่นกัน<sup>๑</sup>

กรมต่าง ๆ ของพรหมมณเฑียรราชสำนัก

ทำหน้าที่ประกอบพระราชพิธี และชี้ตัวบทกฎหมายในลูกขุน ณ ศาลหลวง  
หัวหน้าพรหมมณเฑียร มีตำแหน่งพระมหาราชครูมหิศร และพระมหาราชครูบุโรหิต<sup>๒</sup>

กรมช่างสิบหมู่

เป็นกรมฝ่ายทหารแต่ทำงานคานช่างฝีมือ เดิมคงมีหน้าที่สร้างป้อมปราการ  
และโรงพระแสง<sup>๓</sup> พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสันนิษฐานว่าช่างใน  
สมัยโบราณคงเป็นทหารทำงานช่างฝีมือละเอียดต่าง ๆ เช่น สร้างและตกแต่งพระราชวัง  
วัด จนไม่มีหน้าที่ราชการทางทหารและเลยไม่ขึ้นสังกัดกรมพระกลาโหม มีฐานะเป็น  
กรมอิสระ เจ้ากรมมักจะเป็นเจ้านายเป็นส่วนใหญ่<sup>๔</sup> ช่างสิบหมู่นี้ประกอบด้วย ช่างทำ  
(เข้าใจว่าหมายถึงช่างฉลุ) ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ  
ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ และช่างปูน<sup>๕</sup> และ พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘)

<sup>๑</sup> เรื่องเดิม.

<sup>๒</sup> กาญจณี สมเกียรติกุล และ บุพา ชมจันทร์ (แปล), เรื่องเดิม,  
หน้า ๑๕๕.

<sup>๓</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๒๓๖.

<sup>๔</sup> พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระ  
บรมราชาธิบาย แกไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๑๐๒.

<sup>๕</sup> ร. แลงกัต (รวบรวม), กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๓๐๘ -  
๓๑๑.

มีพระบรมราชโองการให้โอนช่างทวารในญวน ช่างกระจก และช่างเหล็กเหลดาราง ซึ่งขึ้นสังกัดกระทรวงโยธาธิการ มารวมในกรมช่างสิบหมู่ กระทรวงวังแทน<sup>๑</sup> กรมช่างสิบหมู่นี้ได้วิวัฒนาการมาเป็นกรมศิลปากรในปัจจุบัน

ในส่วนพระราชวงศ์ ข้าราชการสำนักตั้งที่อยู่ในกรมสังกัดกระทรวงวัง หรือขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์เมื่อกระทำความผิด หรือเป็นคดีขึ้นจะมีศาลพิเศษสำหรับพิจารณา โดยเฉพาะคือ

### ศาลราชตระกูล

เป็นศาลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นใหม่ ด้วยทรงเห็นว่าเจ้านายและเชื้อสายในราชตระกูลมีมาก ศาลราชตระกูลมีหน้าที่ชำระความในราชตระกูลไม่ว่าจะเป็นโจทก์หรือเป็นจำเลยทั้งความแพ่งและความอาญา ยกเว้นคดีที่มีการตาย<sup>๒</sup> เป็นศาลที่ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์

### ศาลกรมวัง

เป็นศาลสำหรับพิจารณาคดีที่จำเลยเป็น "สมใน" คือคนที่ใกล้ชิดรับราชการอยู่ในพระราชวังซึ่งรวมทั้งเข้าในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๓๘/๘ เรื่องขอพระบรมราชานุญาตยกช่างทวารในญวน ๑ ช่างกระจก ๑ ช่างเหล็กเหลดาราง ๑ รวม ๓ กรม มาขึ้นอยู่ในกระทรวงวัง (ช่างสิบหมู่) หนังสือที่ ๗/๑๘๒.

<sup>๒</sup> พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๘๒.

ศาลกรมวังรับพิจารณาทั้งคดีความแพ่งอาญา และนครบาล ยกเว้นคดีที่มีการตายเช่นกัน<sup>๑</sup>

[กรมต่าง ๆ ในสมัยโบราณมักมีลักษณะระบบคู่ (dual system) คือ มีกรมขวาและซ้ายเพื่อแบ่งภาระความรับผิดชอบมิให้เจ้ากรมตองทำงานหนัก เหตุผลอีกประการหนึ่งคือแบ่งเพื่อกำหนดตำแหน่งในเวลาเข้ากระบวนแห่ กรมขวาเดินแห่ขวา กรมซ้ายเดินแห่ซ้าย กรมขวาแต่งเครื่องทอง กรมซ้ายแต่งเครื่องเงิน และใช้สีแสดตามเครื่องทอง สีเขียวตามเครื่องเงิน<sup>๒</sup> นอกจากแบ่งเป็นซ้าย - ขวาแล้ว บางกรม เช่น กรมพระตำรวจยังแบ่งเป็นกรมหน้า กรมหลัง สำหรับกำหนดตำแหน่งในขบวนแห่ วาอยู่ข้างหน้าหรือข้างหลังขบวนเป็นการแห่หอมถวายความอารักขาอย่างแข็งแรง

เมื่อพิจารณาถึงหน้าที่ของกรมต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่ามีหน้าที่สำคัญ ๒ ประการ คือ

๑. รักษาพระองค์ ถวายความปลอดภัยทั้งภายในพระบรมมหาราชวังและภายนอก เวลาเสด็จพระราชดำเนินที่ต่าง ๆ รวมตลอดถึงการเข้าขบวนแห่ตามเสด็จ เป็นหน้าที่ฝ่ายทหาร

๒. รับผิดชอบในหน้าที่และตามแต่จะทรงมีรับสั่ง ซึ่งเป็นหน้าที่คานพลเรือน ผู้มีหน้าที่ราชการใกล้ชิดพระองค์ทั้งสองประการจึงต้องมีคุณสมบัติพิเศษผ่านการคัดเลือกมาแล้ว ในสมัยโบราณก่อนจะทรงตราพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร

<sup>๑</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๗๘.

<sup>๒</sup> สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยาอนุমানราชชน, บันทึกเรื่องความรูต่าง ๆ เล่ม ๒ (พระนคร : สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖), หน้า ๗๘. ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับลงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ๒๔๘๑.

ร.ศ. ๑๒๔ ทรงคัดจากลูกหมูชาววัง คือ ต้องเป็นผู้มีบิดาหรือมารดาเป็น "ไพร่หลวงชาววัง" เมื่อมีพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ซึ่งกำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคนมีหน้าที่รับราชการทหาร เลิกระบบ "ไพร่" จึงต้องมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงวิธีจัดหาคนประจำในกระทรวงวัง โดยได้ทำการตกลงกับกรมยุทธนาธิการว่า กรมยุทธนาธิการจะเป็นฝ่ายจัดส่งแรงงานในหน้าที่ฝ่ายทหาร คือ งานที่ต้องใช้แรงงานทั่ว ๆ ไป ส่วนแรงงานที่ต้องการความสามารถพิเศษ เช่น งานต่าง ๆ ปี่พาทย์ คนตรี เป็นต้น ให้กระทรวงวังเป็นฝ่ายจัดหาจ้างเอง คือ

กระบวนที่จะจัดคนประจำหน้าที่ราชการในกระทรวงวังนั้นจัดเป็นสองแพนคนแพนหนึ่งพวกซึ่งต้องกรูโดยเฉพาะวิชา เช่น ช่างตุง ๆ แลปี่พาทย์ เป็นต้น กระทรวงวังจะจัดจ้างควยให้เงินเดือนพอเลี้ยงตัวได้ไว้ประจำราชการ อีกแพนหนึ่งพวกที่ต้องการใช้แรงงานทั่วๆ ไป จะใช้คนเกณฑ์ ผลักเปลี่ยนกันมารับราชการ มีเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงเทียบอัตราทหาร<sup>๑</sup>

เนื่องจากกรมวัง หรือกระทรวงวัง มีหน้าที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับพระมหากษัตริย์ และมีขอบเขตกว้างขวางละเอียด จำนวนข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในและกรมขึ้นก็มีมาก เพื่อมิให้ราชการมีขอบพระองค์ต้องทรงตั้งเจ้านาย และขุนนางช่วยกันบังคับบัญชา<sup>๒</sup> ส่วนตัวเสนาบดีนั้นตลอดรัชกาลทรงแต่งตั้งให้เจ้านายชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้กำกับโดยตลอด ส่วนใหญ่ทรงตั้งพระเจ้านองยาเธอ เช่น พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย พระเจ้านองยาเธอ

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๕/๑๓ "เรื่องจัดคนในกรมพระตำราวจเข้ารับราชการเพื่อมิให้ขัดกับพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร"

<sup>๒</sup> พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๖๘.

กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัด-  
ติวงศ์ นอกจากนี้เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ยังมีหน้าที่ต้องผลัดกันอยู่เวรประจำตรวจตราภายใน  
พระบรมมหาราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ร่วมกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ โดยแบ่งเป็น  
๒ ผลัด คือ ผลัดกลางวัน และผลัดกลางคืน เวลาพระองค์เสด็จประทับแรมนอกพระนคร<sup>๑</sup>

### ราชสำนักฝ่ายใน

ในเขตพระราชฐานพระบรมมหาราชวัง นอกจากบริเวณที่พระบาทสมเด็จพระ  
พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้เป็นที่ออกขุนนางว่าราชการบ้านเมืองเป็น "ฝ่ายหน้า" แล้ว  
ยังมีอีกบริเวณหนึ่งที่กันเป็นเขตรโหลฐาน เขตหวงห้ามโดยเฉพาะสำหรับบุรุษเพศ ยก  
เว้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือ เขตพระราชฐานชั้นในซึ่งทรงใช้เป็นที่ประทับ  
พักผ่อนทรงพระสำราญส่วนพระองค์ และเป็นที่ประทับ ที่อยู่ของพระมเหสี พระสนม  
เจ้าจอม พระราชโอรส (ที่ยังมิได้โสกันต์) พระราชธิดา ตลอดจนข้าทาสบริวารหญิง  
ที่มีหน้าที่รับใช้ทั่วไปด้วย บริเวณดังกล่าวเรียกรวมว่า "ราชสำนักฝ่ายใน" หรือ  
"ฝ่ายใน" ราชสำนักฝ่ายในจึงประกอบด้วยสตรีทุกชั้นและทุกว่าย นอกจากพระมหา  
กษัตริย์ และพระราชโอรสที่ยังทรงพระเยาว์ ยังมีได้เข้าพระราชพิธีโสกันต์ ซึ่งมัก  
กระทำระหว่างทรงมีพระชนมายุ ๑๑ - ๑๕ ชันษา<sup>๒</sup> เมื่อโสกันต์แล้วมักผนวชเณรต่อ  
ครั้นลาผนวชแล้ว พระราชโอรส พระราชธิดา จะต้องเสด็จออกไปประทับนอกพระบรม

<sup>๑</sup> หจข., เอกสาร ร.๕ ว.๑/๔ "หนังสือราชการกระทรวงวัง ปี ๑๐๘  
๑๑๐ - ๑๑๑ เบ็คเสร์จีในกระทรวง"

<sup>๒</sup> H.G Quaritch Wales, Siamese State Ceremonies : Their  
History and Function (London : Bernard Quarith, 1931), p. 127.



มหาราชวังชั้นใน ที่เรียกว่า "ประเพณีออกวัง"<sup>๑</sup> สำหรับเจ้านายในราชตระกูล คว้าถือว่าเขาวัยผู้ใหญ่แล้ว จึงไม่สมควรประทับหรืออยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในอีกต่อไป เพื่อป้องกันคำครหาฉันทา และความผิดพลาดอันอาจเกิดขึ้นได้

ราชสำนักฝ่ายใน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ มีการจัดระบบอย่างมีระเบียบ เช่นเดียวกับ "ฝ่ายหน้า" แทบทุกประการ ต่างกันแต่ขอบเขตการบริหาร ปริมาณงานในความรับผิดชอบ ตลอดจนข้าราชการสำนักฝ่ายในมีน้อยกว่า "ฝ่ายหน้า" และประกอบด้วยสตรีเพศทั้งหมด พระมเหสี สมเด็จพระศรีพัชริน-ทรायรมราชินีนาถ ทรงเป็นประมุข ควบคุมดูแลรับผิดชอบกิจการทั่วไปทั้งปวง มีข้าราชการสำนักฝ่ายในตำแหน่งต่าง ๆ เป็นผู้ช่วยรักษากฎระเบียบ ขนบธรรมเนียมประเพณีฝ่ายในโดยเคร่งครัด

กฎ ระเบียบ ขนบธรรมเนียมฝ่ายใน ส่วนใหญ่รับสืบทอดมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คว้ายังมีข้าราชการสำนักสมัยกรุงศรีอยุธยาหลายคนเป็นหลักให้คำบอกเล่าแนะนำ โดยเฉพาะเจ้าฟ้าพิททวดี พระราชธิดาในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ ซึ่งยังทรงมีพระชนม์ชีพอยู่เมื่อสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เจ้าฟ้าพิททวดีทรงเป็นผู้รู้ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ในพระราชสำนักฝ่ายในกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างดี จึงทรงเป็นผู้บอกแบบแผนธรรมเนียมฝ่ายในในพระบรมมหาราชวัง และใช้เป็นหลักยึดถือปฏิบัติต่อมาจนปัจจุบัน จะมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงบ้างก็แต่ในข้อปลีกย่อยเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อให้เหมาะสมกับกาลเวลา โดยรักษาโครงรูปใหญ่ให้คงเดิมไว้<sup>๒</sup>

<sup>๑</sup> สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกับพระสนมเอก (พระนคร : ประพาสตน, ๒๔๕๐), หน้า ๒๘ - ๔.

<sup>๒</sup> สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารคัทม์ รัชกาลที่ ๕ กับสุภาสิตทุกคตะสอนบุตร (แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารคัทม์ รัชกาลที่ ๕ ณ วัดเทพศิรินทราวาส. ๑๑ มีนาคม ๒๔๘๑. โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์), หน้า ๑๓.

## กลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายใน

คงได้กล่าวแล้วว่า ข้าราชการสำนักฝ่ายในประกอบด้วยสตรีล้วน จึงมีคำสามัญสำหรับเรียกข้าราชการสำนักฝ่ายในอีกคำหนึ่งว่า "ผู้หญิงชาววัง" หรือ "ชาววัง" ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เช่นเดียวกับรัชสมัยอื่น ๆ ในรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ "ฝ่ายใน" และ "ฝ่ายหน้า" แยกกันโดยเด็ดขาด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระมเหสี พระสนม เจ้าจอม พระราชโอรสธิดา เป็นจำนวนมาก ข้าราชการฝ่ายในตลอดจนข้าทาสบริวารที่มีหน้าที่รับใช้ชั้นต่ำรอง ๆ ลงมาจึงมีจำนวนมากเช่นเดียวกัน ราชสำนักฝ่ายในจึงเป็นชุมชนสำคัญชุมชนหนึ่งที่มีลักษณะพิเศษ แตกต่างกว่าชุมชนหรือสังคมอื่น และยังเป็นศูนย์กลางของวงสังคมสตรีชั้นสูงของประเทศในขณะนั้น เขตพระราชฐานชั้นในจัดเป็นแหล่งเป็นโรงเรียนสำหรับกุลสตรีที่สำคัญที่สุด เป็นสถาบันการศึกษาและการแต่งกายของสตรีชั้นสูงในสมัยก่อนที่สตรีทั้งหลายใคร่จะมีโอกาสไต่เต้า เปรียบได้กับมหาวิทยาลัยในปัจจุบัน เพื่อยกฐานะของตนในสังคม ดังที่ว่า

...ข้างในพระบรมมหาราชวังย่อมเป็นที่ประชุมประกวดการสมาคมฝ่ายหญิง ยิ่งกว่านอกวัง จะกล่าวว่าเป็นโรงเรียนประจำของกุลสตรีในสมัยนั้น ก็ยังไม่เพียงพอเพราะมีไต่เต้าเป็นแต่เพียงที่ฝึกหัด หากเป็นที่แสดงฝีมือและสติปัญญาความสามารถไปควยในตัว...

เราอาจจัดกลุ่มสตรีที่อาศัยอยู่ในเขตพระราชฐานฝ่ายในได้ ๓ กลุ่ม คือ

๑. กลุ่มชั้นสูง ประกอบด้วยเจ้านายชั้นพระราชโอรสธิดา ซึ่งประสูติประทับ และศึกษาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง สำหรับพระราชโอรสจะประทับเป็น

---

<sup>๑</sup> พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, "ท้าววรจันทร์," ชุมนุมพระนิพนธ์ (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๓), หน้า ๑๓๘.

"ชาววัง" ไ้จนเข้าพระราชพิธีโสกันต์ แล้วจะตองเสด็จ "ออกวัง" ไปประทับยังวังส่วนพระองค์ซึ่งสมเด็จพระชนกนาถพระราชทาน หรือประทับร่วมกับพระญาติสนิทองค์ใด ๆ ตามแต่จะเหมาะสม จึงนับเป็น "ชาววัง" โดยกำเนิด

นอกจากพระราชโอรสธิดาแล้ว ยังมีเจ้านายเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงระดับหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ที่เป็นกำพร้าและทรงรับอุปถัมภ์เลี้ยงดูไว้ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งในกรณีนี้ถ้าเป็นชายเมื่อมีพระชันษาหรืออายุ ๑๐ ปี ก็ตองเสด็จหรือออกไปประทับอยู่นอกวังหลวง กลุ่มนี้ยังประกอบด้วยบุตรหลานของลูกผู้ที่มีตระกูล เช่น พวกราชินิกูล และขุนนางข้าราชการ เป็นต้น ซึ่งเขาไปอยู่เป็นชาววัง เพื่อรับการศึกษาบรม ฝึกฝนวิชาอันควรแก่การรู้ในสมัยนั้น ๆ เช่น กิริยามารยาท การเย็บปักถักร้อย ปรุงอาหาร ร้อยดอกไม้ แกะสลัก การเขียนอ่านอักษรวิธี ฯลฯ เป็นต้น ด้วยเป็นที่นิยมกันว่า พระบรมมหาราชวังเป็นโรงเรียนชั้นสูงสำหรับฝึกหัดกุลธิดา ให้มีความรู้ความสามารถตามความจำเป็นแห่งฐานะและเพศของตน สตรีที่เข้าไปเพื่อรับการศึกษาบรม และถวายตัวรับราชการฝ่ายในเหล่านี้ จึงเป็นชาววังโดยการถวายตัว<sup>๑</sup>

๒. กลุ่มชั้นกลาง ประกอบด้วยบุตรหลานคหบดี ที่ผู้ปกครองตองการให้ได้รับการฝึกอบรมให้มีความรู้และกิริยามารยาทอย่างชาววัง ซึ่งเป็นที่ยกย่องในสังคมสมัยนั้น ดังเช่น แม่พลอย ตัวเอกในเจนิยายเรื่อง สี่แผ่นดิน ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช กลุ่มนี้เขาไปโดยการถวายตัวเป็น "นางข้าหลวง" อยู่กับเจ้านายและค้อย ๆ ศึกษาควยการรับใช้จนรู้ขนบธรรมเนียม กิริยามารยาท ตลอดจนความรู้อื่น ๆ อันควรแก่ตนแล้วก็ลากลับบ้านเรือน หรือแต่งงานมีครอบครัวของตน นอกจากบางคนอาจสมัครใจจะอาศัยอยู่ต่อไปได้ นอกจากนี้ยังมีสตรีอีกพวกหนึ่ง ซึ่งรับราชการฝ่ายในมาเป็นเวลานาน ได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่ให้มีความสำคัญมากขึ้นควยรับราชการที่มีความ

<sup>๑</sup>สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารคัทยิม,

สามารถเป็น นางพนักงานกลางเชิญเครื่องเสวยจากห้องเครื่องไปส่งยังพระราช  
มณเฑียร นายเรือน\* และ จ่าโขน\*\* เป็นต้น ก็จัดเป็นชาววังชั้นกลางด้วย<sup>๑</sup>

๓. กลุ่มชั้นต่ำ มี ๒ พวกด้วยกัน คือ พวก "โขน" ซึ่งเป็นลูกหมู่ไพร่  
หลวงชาววัง มีหน้าที่ควบคุมดูแลรักษาประตูประบรมมหาราชวัง และรับใช้ เช่น  
กรรมกรในงานต่าง ๆ โขนมีสิทธิแต่งงานมีครอบครัวได้เช่นสตรีสามัญทั่วไป<sup>๒</sup> โขน  
จึงเป็นแรงงานสำคัญแรงงานหนึ่งของราชสำนักฝ่ายใน โดยเฉพาะในสมัยพระบาท  
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ราชสำนักฝ่ายในรุ่งเรือง คราวใดที่โขนขาดแคลน  
รอยหรือลงไปก็เกิดความเดือดร้อน ต้องจัดหาเพิ่มเติมโดยดึงตัวจากลูกหมู่กระทรวงอื่น  
เช่น กระทรวงมหาดไทย เป็นต้น มาเสริม<sup>๓</sup>

ชาววังชั้นต่ำอีกพวกหนึ่ง นอกจากโขน คือ พวกชาวตลาดรับใช้ของสอง  
พวกแรกที่อยู่ในวัง ดังนั้นพวกชาววังชั้นต่ำนี้จึงแทบไม่อาจเรียก "ชาววัง" เพราะ  
เป็นแต่มีหน้าที่รับใช้ในงานชั้นต่ำอยู่ในวัง มิได้เป็นสมาชิกที่มีศักดิ์ศรีเช่นสองพวกแรก ทั้ง  
ชีวิตความเป็นอยู่ตลอดจนกิริยามารยาท การใช้อาจมิได้มีลักษณะตามความหมายที่เป็น  
ที่ยกย่องของสังคมตายนัยยะของคำว่า "ชาววัง" ทั่ว ๆ ไป พวกนี้จึงเป็นชาววังก็แต่

\* นายเรือน มีหน้าที่นำคำสั่งกิจการไปบอกตามตำแหน่ง และเรือนข้าราชการ  
ฝ่ายใน และเป็นพนักงานคุมผู้ชาย เช่น หมอ เป็นต้น เข้าไปในวัง.

\*\* จ่าโขน เป็นพนักงานดูแลบังคับบัญชาพวกโขนรักษาวัง และผู้หญิงชาววัง  
ที่มีได้เป็นข้าราชการด้วย.

<sup>๑</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๓๗ - ๘.

<sup>๒</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๓๘.

<sup>๓</sup> หจช., เอกสารรัชกาลที่ ๕ ว.๓๕/๑๐ เรื่องทหารชาววัง กรมโขน  
เลขมหรศพ (โขน).

เพราะอาศัยอยู่ในวังเท่านั้น

### การบังคับบัญชาราชการฝ่ายใน ๖

ทั้งไต่ถามแล้ววาระราชสำนักฝ่ายในกับฝ่ายนอกแยกกันโดยเด็ดขาดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้านายฝ่ายในแต่ละองค์ พระมเหสี พระสนม เจ้าจอม ต่างมีบ่าวทาส องค์/คนละไม่น้อย การจัดวางระเบียบของสังคมเล็ก ๆ แต่มีความสำคัญยิ่งแห่งนี้ จำเป็นต้องจัดสรร แบ่งปันหน้าที่ความรับผิดชอบกระจายแก่ข้าราชการ เช่นเดียวกับฝ่ายนอก โดยยึดถือวาระราชสำนักฝ่ายในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นหลัก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ ยังทรงพระเยาว์ จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการ คือ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) พระองค์ยังไม่ทรงมีพระมเหสี จึงทรงมอบราชการฝ่ายในทั้งปวงให้อยู่ในอำนาจความดูแลรับผิดชอบของกรมสมเด็จพระสุทนต์ประยูร ผู้ทรงอภิบาลเลี้ยงดูพระองค์มาแต่ครั้งสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี พระราชมารดาของพระองค์ สิ้นพระชนม์ กรมสมเด็จพระสุทนต์ประยูรได้ทรงรับราชการควบคุมดูแลราชการฝ่ายในตลอดจนสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ จึงทรงควบคุมแทน

ตำแหน่งราชการฝ่ายในทำหน้าที่บังคับบัญชาราชการทั่วไป ผู้ดำรงตำแหน่งส่วนใหญ่ล้วนเป็นผู้เคยถวายตัวรับราชการ เป็นพระสนม เจ้าจอมในรัชกาลก่อน ๆ มาแล้ว และเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีราชสำนักฝ่ายในมาก่อนเป็นอย่างดี มีความเข้มแข็งเด็ดขาดพอจะปกครองดูแล พระสนม เจ้าจอม ตลอดจนนางพนักงานทั่วไปได้ ผู้ทำหน้าที่บริหารราชการฝ่ายในที่มีอำนาจสูงสุดคือ "ท้าววรจันทร์ บรมธรรมิกภักดิ์ นารีวรรคณาบุรุษ" ตำแหน่ง ท้าววรจันทร์นี้มีมาตั้งแต่แผ่นดิน สมเด็จพระ

<sup>๖</sup> สมเด็จพระยาค้ำวรวงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทัตติ,



พระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏในพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน  
ว่าเป็นตำแหน่งสมเด็จพระที่เลี้ยง ถือศักดิ์นา ๑๐๐๐ ไร่<sup>๑</sup> เป็นท้าวนางผู้ใหญ่ เมื่อ  
รับราชการจนอายุมากขึ้นถึงชั้นชราแล้ว ท้าววรจันทร์ มักได้รับเลื่อนขึ้นเป็น "ท้าววร-  
คณานันท์ อภัยนทรปตานี" ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงกว่าท้าวนางทั้งปวง ทำนองจางวาง  
กำกับราชการ<sup>๒</sup> เป็นที่ปรึกษาราชการฝ่ายใน แต่มีใ้ทำหน้าที่บังคับบัญชาทั่วไป ซึ่ง  
ยังคงอยู่ในหน้าที่ความรับผิดชอบของ "ท้าววรจันทร์"

"ท้าววรจันทร์" ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ  
เจ้าจอมมารดาวาด ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง  
ชักชวนให้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณตำแหน่ง ท้าววรจันทร์ แทน ท้าววรจันทร์  
(มาลัย) ซึ่งมีอายุมากและทุพพลภาพ เจ้าจอมมารดาวาดสามารถรับราชการใน  
ตำแหน่งท้าววรจันทร์ ปกครองเหล่านางสนมเจ้าจอมสำเร็จ เนื่องจากมีนิสัยเยียบขาด  
รุนแรง มีเมตตาการุณาต่อผู้ใต้บังคับบัญชา เป็นคนกว้างขวางและมีบริวารมาก<sup>๓</sup>

#### หน้าที่ของท้าววรจันทร์

ท้าววรจันทร์ มีหน้าที่ "บังคับบัญชาทั่วไปในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนมี  
หน้าที่ตักเตือนว่ากล่าวพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และพระสนมกำนัล"<sup>๔</sup> ดังนั้น  
จึงเป็นธรรมดาที่ผู้ดำรงตำแหน่งนี้มักได้แก่ผู้เคยเป็นเจ้าจอมมารคามาก่อน เนื่องจาก

<sup>๑</sup> กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, "ท้าววรจันทร์," ชุมนุมพระนิพนธ์, หน้า ๑๒๘.

<sup>๒</sup> เรื่องเกิม, หน้า ๑๕๐.

<sup>๓</sup> เรื่องเกิม, หน้า ๑๓๖.

<sup>๔</sup> เรื่องเกิม, หน้า ๑๒๘.

ผู้เคยเป็นเจ้าจอมมารคายนม จะวากล่าวบังคับบัญชาพระสนมกำนัลในไค้สะควกไค้ผลดี และเท่าทันกัน แมกระนั้นผู้ไม่เคยเป็นเจ้าจอมมารคามาก่อนก็สามารถรับราชการ ตำแหน่งนี้ไค้เช่นกัน แต่ต้องเป็นผู้ที่ทรงไว้วางพระทัยและไกล่ชีกสนิทกับฝ่ายในเป็นอย่างดี เช่น ท้าววรจันทร์ (แจ่ม) บุตรีท่านผู้หญิงแก้ว ภรรยาเจ้าพระยามหาเสนา (กลาโหมคลองเกลบ) ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้น<sup>๑</sup> งานของท้าววรจันทร์ แบ่งไค้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ

๑. งานประจำ
๒. งานพิเศษ หรืองานทางพิธี

งานประจำ เป็นงานบังคับบัญชาดูแลทุกข์สุขของเจ้านาย พระสนมกำนัลทั่วไป ไค้แก่ พิทักษ์รักษาพระบรมวงศานุวงศ์ ดูแลอาการประชวร นำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ จัดนัดหมายรถ เรือ เมื่อจะเสด็จออกนอกวัง จัดผู้ติดตามถวายความอารักขา และรับใช้ ดูแลและบังคับบัญชาพระสนมกำนัลทุกชั้น บังคับบัญชาเจ้าหน้าที่ชั้นท้าวนางเฝ้าแก่ทั่วไป พนักงานมโหรีฝ่ายใน พนักงานเฝ้าที่ จัดการสมโภชพระที่นั่งตั้งเครื่องเสวยกระยาบวช รักษาญแจพระบรมมหาราชวัง ตีคตอราชการกับฝ่ายนอก นำหญิงนอกวังที่มีกิจจะเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเข้าเฝ้า ตามเสด็จกระบวนฝ่ายในในงานพระราชพิธีใหญ่ ๆ เช่นงานพระเมรุ เป็นต้น ตลอดจนเฝ้าวังเมื่อเสด็จประพาสนอกเขตพระนคร<sup>๒</sup> ฯลฯ เป็นต้น งานประจำเหล่านี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีมาก เป็นภาระหนักในความรับผิดชอบของท้าววรจันทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเรามีความสัมพันธ์ทางการทูตและการค้ากับต่างประเทศ ทั้งในเอเชีย

<sup>๑</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๑๓๑.

<sup>๒</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๑๓๑ - ๒.

ยุโรป และอเมริกา อิทธิพลทางด้านวิชาการและวัฒนธรรมตะวันตกหลังไหลเข้ามา มีบทบาทแม้แต่ในราชสำนักฝ่ายใน เช่น การแต่งกาย งานพระราชทานอาหารเลี้ยง ถวายราชอาคันตุกะต่างประเทศ การเสด็จออกร่วมถวายการต้อนรับราชอาคันตุกะ ต่างประเทศของพระมหากษัตริย์ เป็นต้น

งานพิเศษหรืองานทางพิธี จัดเป็นงานจรไม่มีกำหนดระบุวันแน่นอน เนื่องจากตำแหน่งท้าววรจันทร์ เป็นหัวหน้าบังคับบัญชาราชการฝ่ายใน เช่นเดียวกับตำแหน่ง เจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีบังคับบัญชาราชการฝ่ายหน้า จึงมีหน้าที่ที่จะต้องออกงาน ในโอกาสสำคัญ ๆ เช่น ต้องอยู่ประจำในเวลาที่มีประสูติพระราชกุมาร เป็นผู้เชิญพระ กุมารออกมารับพระราชทานน้ำสังข์ ทรงเจิม และทรงรับน้ำเจิมจากพราหมณ์ในมณฑลพระ ราชพิธี รับพระหัตถ์เจ้านายชั้นเจ้าฟ้าที่โสกันต์ ในพระราชพิธีโสกันต์ต่อจากพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผูกหัตถ์กุสสตริที่จะเข้าร่วมขบวนแห่โสกันต์ จัดคุณเข่า แกหรือคุณละครออกรำทวนถวายหน้าเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เป็นผู้กำกับ เชิญองค์พระราชสุนิสสาไปพระราชทานเจ้านาย เป็นผู้ถวายนางสิบสองพระกำนัล\* ในงานเฉลิมพระมณเฑียร และถวายเงินหมากทองคำ เมื่อครั้งขึ้นพระที่นั่งอัมพรสถาน

ในการบังคับบัญชาราชการ ท้าววรจันทร์ (วาค) มักใช้เรือนที่พักเป็นที่ คัดสินสั่งราชการ เป็นส่วนมาก และจะขึ้นไปอยู่เวรบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทหรือ "ที่บน" ตอนบ่าย และอยู่จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นจากออก ขุนนางแล้ว และจะขึ้นไปอีก เมื่อมีพิธีกรรมด้น หรือถูกเชิญ

\* สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยาอนุমানราชชน, บันทึกเรื่องความรูต่าง ๆ เดิม ๓ (พระนคร : สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖), หน้า ๒๔๔ - ๕.

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทานคำวินิจฉัยและคำอธิบาย ถึงพระยาอนุমানราชชน ฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม ๒๔๕๒ ว่า สิบสองพระกำนัล คือพนักงาน ในพระราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งมีได้มีเพียง ๑๒ พวก จำแนกตามหน้าที่ตามชื่อเท่านั้นที่เรียก สิบสองพระกำนัล เป็นคำเรียกตามความคิดที่เกิดจากกวีพรรณนาในกาพย์ขับไม้ให้คล้องกับ

ขุนนางแล้ว และจะขึ้นไปอีกเมื่อมีราชการด่วน หรือฉุกเฉิน<sup>๑</sup>

สิบสองพระคลัง สิบสองพระกำนัลมีดังนี้

๑. กำนัลรับพระหัตถ์ ในพระราชสำนักเรียกว่า รับพระกร มีไช้แต่รับพระกรเจ้านายเวลาดูโสกันต์ เพราะแต่พระองค์เพียงหนักเกรงจะทรงพระคำเนินหกลมจึงได้มีการรับพระกร ไช้ทาวนางเอาแกล ไม่มีพนักงานโดยจำเพาะ
๒. กำนัลพระชันหมากู ไค้แกล พนักงานพระลี
๓. กำนัลน้ำเสวย ไค้แกล พนักงานพระสุธารส (เขมรเรียกพระสิทธิรส) ฝ่ายหน้าก็มี
๔. กำนัลพชนี เมื่อเจ้านายโสกันต์ เวลาสมโภช แต่งหญิงสาวที่สระสวย ออกถวายอยู่งานพชนีเป็นพิเศษ ไม่มีพนักงานประจำหน้าที่ ส่วนองค์พระมหากษัตริย์เวลาประทับอยู่ข้างในไช้เจ้าจอม
๕. กำนัลพระลำอาง เห็นจะไค้แกลพนักงานทรงพระพักตร์
๖. กำนัลพระมาลา ไค้แกล พนักงานพระภุษา พนักงานฝ่ายหน้าเรียกภุษามาลา นัยหนึ่งเรียกกันว่า มาลาภุษา ก็มี
๗. กำนัลพระบังคน ไค้แกล พนักงานพระบังคน ไม่แตกต่างไป
๘. กำนัลพระไสยาสน์ ไค้แกล พนักงานชาวที่ ฝ่ายหน้าก็มี มีหน้าที่แต่งที่ประทับทางฝ่ายหน้า ไช้ผู้ชาย ฝ่ายพระที่นั่งควยเสร็จ
๙. กำนัลทิพยรัต กับ
๑๐. กำนัลพระโภชน นี้ดูเป็นพนักงานเครื่องเสวยทั้งสองชื่อ เห็นจะแบ่งหน้าที่กัน กำนัลทิพยรัต เป็นพวกทำ กำนัลพระโภชน เป็นพวกเชิญ แต่ในอายุนี้เคยเห็นรวมกัน จะเรียกพนักงานอะไรไม่ทราบ เคยได้ยินแต่ว่าเครื่องตน
๑๑. กำนัลพระโอบธุ เห็นไค้แกลผู้รับสั่ง ถ้าจะเทียบกับคำเก่าก็จะได้แกลพนักงานสนองพระโอบธุ ผู้รับสั่งนั้นไช้หญิงแกล ๆ ที่เขาในออกนอกไค้ไม่ขัดของ
๑๒. กำนัลท้าวพระองค์ เห็นไค้แกล พนักงานพระสุคนธ์

สมเด็จพระพุทธเจ้าปฐมพระยาอนุรักษวิธานุวัคตวิวงศ์ ทรงประทานความเห็นว่าเป็นพนักงานต่าง ๆ นั้น ที่จริงมีมากกว่า ๑๒ เช่น พนักงานนำสร้ง พนักงานพระแสง พนักงานนมัสการ ฯลฯ เป็นต้น หวูกแต่ในกาพย์ขับไม้ระบุนิยม [เช่นเดียวกับข้างสิบหมู่ ซึ่งที่จริงมีมากกว่า ๑๐ - ผู้เขียน ]

<sup>๑</sup>เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๗ - ๘.

ตำแหน่ง ท้าววรจันทร์ ซึ่งมีมาแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยา ถือศักดินา ๑๐๐๐ ไร่ บังคับบัญชาตักสินชอราชการในพระบรมมหาราชวัง โดยมีท้าวนางจตุสดมภ์รอง ๆ ลงมาเป็นผู้ช่วย คือ ท้าวนางพระสนมเอก ๔ ท่าน ถือศักดินา ๑๐๐๐ ไร่ และท้าวนางนักพฤติชราณดองพระโอรส ถือศักดินา ๘๐๐ ไร่ แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท้าววรจันทร์ คือ เจ้าจอมมารคาวาด ในรัชกาลที่ ๔ (เริ่มเข้ารับราชการตำแหน่งนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ และอยู่ในตำแหน่งตลอดรัชกาล) ถือศักดินา ถึง ๓๐๐๐ ไร่ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรที่ "ท้าววรจันทร์บรมขรรณมิกภักดี นารีวรคณานุภักษา" ได้รับพระราชทานเครื่องยศคือหีบลงยา ๑ หีบ โต๊ะเงินใหญ่ ๒ ตัว หีบทองใหญ่ ๑ หีบ กระโถนทอง ๑ ใบ กาทอง ๑ ใบ

ท้าวนางพระสนมเอก รองจากตำแหน่งท้าววรจันทร์ ๔ ตำแหน่ง คือ

๑. ท้าวอินทสุเรนทร
๒. ท้าวศรีสุภาจันทร
๓. ท้าวอินทรเทวี
๔. ท้าวศรีจุฬาลักษณ์

ทั้ง ๔ ตำแหน่งนี้ ไม่จำเป็นจะต้องมีครบทั้งหมดในแผ่นดินหนึ่ง ๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ปรากฏว่าได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดให้ดำรงตำแหน่ง ท้าวนางพระสนม<sup>๒</sup> ส่วนตำแหน่งท้าวศรีจุฬาลักษณ์ มีปรากฏแต่ในราชสำนักกรุงสุโขทัยว่า นางนพมาศ พระสนมเอกพระร่วง บุตรีพราหมณ์ บุโรหิตได้เป็นที่ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ และในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าได้กล่าวถึง "ท้าวศรีสุภาจันทร" ว่าเป็นพระสนมเอกของสมเด็จพระชัยราชาธิราช

<sup>๑</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๘.

<sup>๒</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๔.



สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีท้าวนางผู้ใหญ่ที่มีอำนาจหน้าที่รองจากท้าววรจันทร์  
คือ ท้าวนางนักพฤชิราลสองพระโอรส ๔ ท่าน คือ

๑. ท้าวสมศักดิ์
๒. ท้าวโสภานีเวศ
๓. ท้าวอินทสุริยา
๔. ท้าวศรีสัตจา

ท้าวสมศักดิ์ มีหน้าที่ควบคุม "พนักงานฝ่ายใน เช่น ในแผนกจัดเครื่อง  
พระสุधारส และพระศรี เครื่องนมัสการ ถูแผลห่อพระและปูชนียสถานในพระราชวัง  
ฝ่ายใน เป็นต้น"<sup>๑</sup>

ท้าวโสภานีเวศ ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยในกองบัญชาการของท้าววรจันทร์  
มักเป็นตำแหน่งลอย ๆ ไม่ได้รับผิดชอบเรื่องใดโดยเฉพาะเป็นการแน่นอน<sup>๒</sup>

ท้าวอินทสุริยา มีหน้าที่ควบคุมห้องเครื่องวิเศษ<sup>๓</sup>

ท้าวศรีสัตจา มีหน้าที่ควบคุมพวกโขน จำโขน ควบคุมดูแลประตู่วัง  
และการอารักขาทั่วไปในวัง ซึ่งเกี่ยวข้องกับตำราวจ

### กรมโขน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝ่ายในขยายตัวกว้าง  
ขวางเป็นระเบียบ โดยเฉพาะเมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงเป็นผู้

<sup>๑</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๕.

<sup>๒</sup> เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

<sup>๓</sup> เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

<sup>๔</sup> เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

สำเร็จราชการแทนใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว  
เสด็จประพาสยุโรปคราวแรก สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงมีพระราช  
เสาวনীให้กวาดขันเข้มวงวดในการรักษาระเบียบ "ฝ่ายใน" ราชการแผนกโขน ซึ่ง  
ทรงเห็นว่ามีมากทั้งงานและเจ้าพนักงานก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นเป็น "กรมโขน"  
มีอธิบดีกรมโขนเป็นสตรีคนแรก คือ พระเจ้านองยาเธอ พระองค์เจ้าภาพรประภา  
ซึ่งต่อมาได้ทรงสถาปนาพระอิสริยยศเป็น กรมหลวงหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี และ  
เข้าใจว่าจะเป็นผู้รักษาฎุฎแจประตู่พระบรมมหาราชวัง โดยโปรดฯ ให้ท้าวศรีสัจจาเป็น  
ผู้ช่วยอธิบดีกรมโขน<sup>๑</sup> กรมโขนที่ตั้งขึ้นนี้ ไซ้ชั้นล่างของพระที่นั่งนิพัทธพงศ์ถาวรวิจิตร  
เป็นที่ทำการ ทำหน้าที่คล้ายตำรวจนครบาล<sup>๒</sup> กล่าวคือ ทำหน้าที่ตรวจตรา ควบคุมดูแล  
ความสงบเรียบร้อย ความสะอาดทั่วไปในพระราชฐานชั้นใน ดังมีพระบรมราชโองการ  
ว่า

ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้จัดโขนเป็นธรรมเนียมค้ายไปลิด ให้รักษาดนในพระ  
บรมมหาราชวังทุกถนนทุกทาง ให้จัดการแบ่งเขตแดนแคบกว้างไปลิดที่จะ  
รักษาได้ แล้วให้มีนายกำกับคนหนึ่ง สำหรับวากลาวไปลิดตลอดทุก ๆ ถนน แล  
จะพระราชทานเงินเดือนให้ไปลิดพอเป็นเบี้ยเลี้ยง ตามผู้ได้รับราชการมากแล  
น้อย... ให้ผู้รับราชการในพระบรมมหาราชวังจัดเกวียนเล็ก ๆ สำหรับรับรักษา  
เยื่อฝุ่นผุยใบไม้ใบคองที่ของเปื้อน แลเครื่องไล่โครกทั้งปวง ให้หญิงมหันตโทษ  
เข้มาในพระบรมมหาราชวังเวลาเช้า ให้โขนพนักงานที่รับหญิงมหันตโทษเข้  
มา เมื่อถึงนาที่ของไปลิดแห่งไร ให้เจ้าของกวาดเครื่องรถเปื้อนบนเรือนของ  
ตัวมาเทลงในเกวียนซึ่งลากไปนั้น ถ้าเป็นน้ำกะโตนก็ดี ถ่านน้ำอื่น ๆ ซึ่งเปื้อนของ

<sup>๑</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๒.

<sup>๒</sup> ม.ร.ว. เทวาธิราช ป. มาลากุล, "ประเพณีวัง" วัฒนธรรมไทย  
( เมษายน ๒๕๑๐ ), หน้า ๒ - ๑๐.

โลโครก ห้ามไม่ให้หญิงในเกวียนหยากเยื่อฝุ่นฝอย จะจัดใหม่เกวียนดังไป  
รับตุ้งหุก ห้ามไม่ให้หญิงเยื่อฝุ่นฝอยในเกวียนดังนั้น ถ้าแลของรกเปื้อน  
ซึ่งตั้งอยู่ในกลางถนนในหน้าที่ของโปลิดูผู้ใด โปลิดูนั้นต้องกวาดใส่ลงในเกวียน  
ซึ่งขนฝุ่นฝอยนั้นตามหน้าที่ของตัว...ให้โปลิดูระวังอย่าให้เกิดการทะเลาะชกตี  
กันในวัง ห้าม ชาววัง กล่าวคำหยาบ...<sup>๑</sup>  
โปลิดู

นอกจากนี้โซลน หรือตำรวจวัง ยังมีหน้าที่ต้องรับผิดชอบอีกหลายประการ  
มีหน้าที่อยู่เวรยามในพระราชฐานชั้นใน การเปลี่ยนเวรยามแต่ละครั้งโซลนที่จะต้อง  
เข้าเวรยามใหม่ ๑๐ คน ตระเวนแทนที่คนเก่าทีละจุก ๆ และต้องมีโหลาซากว่าครึ่ง  
ชั่วโมง มิฉะนั้นจะต้องมีความผิด หากมีกิจธุระจำเป็นต้องได้รับอนุญาตจากหัวหน้าเหนือ  
ตนก่อน จึงจะขาดเวรได้ การขาดเวรแต่ละครั้งผู้เข้าเวรต้องถูกหักเงินเดือนเป็น  
รายวัน หากขาดเวรโดยไม่ได้รับอนุญาตมีโทษเขียน ๑๒ ที่ ยกเว้นกรณีฉุกเฉินรีบ  
ด่วน เช่น ไฟไหม้ เกิดโจรผู้ร้าย ฯลฯ อนึ่ง ผู้เข้าเวรอาจจ้างผู้อื่นให้อยู่เวรยามแทน  
ก็ได้ แต่ทั้งนี้ต้องได้รับความยินยอมจากนายเสี้ยกอน ข้อสำคัญคือ โซลน หรือโปลิดู  
วัง ไม่ว่าจะเข้าเวรหรือออกเวรแล้วก็ตาม ต้องนอนประจำที่ทำการกรมโซลนในเวลา  
กลางคืน<sup>๒</sup> เข้าใจว่าเพื่อเป็นการเตรียมพร้อมหากเกิดเหตุฉุกเฉินในเวลากลางคืนจะ  
ได้ระดมกำลังได้ทันที่

ในกรณีเกิดเหตุฉุกเฉิน เช่น เกิดเพลิงไหม้ หรือโจรผู้ร้าย หรือผู้แปลกปลอม  
ลอบเข้าไปในเขตพระราชฐานชั้นในในยามวิกาล โปลิดูผู้ประสบเหตุจะเรียกกระคม  
กำลังควยปาก หรือเป่าเสียงให้สัญญาณขอความช่วยเหลือรับต่อกันเป็นทอด ๆ ผู้ได้ยิน

<sup>๑</sup> กองหอสมุดแห่งชาติ, หมายเหตุสมัยเหตุการณ์ที่ ๕ เลขที่ ๑๓๓๔ มัคที่  
๑๔๒/๔ ชื่อ พระราชบัญญัติเรื่องพระราชบัญญัติฝ่ายใน.

<sup>๒</sup> เรื่องเดียวกัน.

เสียงเป่าจะต้องหาคนตอของเสียงและรีบรุกไปให้ความช่วยเหลือ โปติกที่ไคยีนเสียง  
แล้วหนึ่งเฉยจะต้องมีความฉึกหนัก และห้ามเป่าเสียงขอความช่วยเหลือ นอกจาก  
๒ กรณีดังกล่าวโดยเด็ดขาด<sup>๑</sup>

โฆลนยังมีหน้าที่สังเกตระแวงระวังผู้แปลกปลอม หรือมีพิรุณ หากพบบุคคล  
ดังกล่าวต้องติดตามสะกรอยอย่างลับ ๆ และรายงานให้นายทราบ กรมโฆลนจึงมี  
หน้าที่คล้ายกรมตำรวจ คือมีทั้งตำรวจนครบาลซึ่งแบ่งเขตความรับผิดชอบเป็นท้องที่ ๆ  
และตำรวจสันติบาล ซึ่งคอยสอดส่องตรวจตราบุคคลที่มีพฤติการณ์อันน่าสงสัย ทั่วเขต  
เขตพระราชฐานชั้นใน หรือราชสำนักฝ่ายในมีพื้นที่กว้างขวาง มีผู้อยู่อาศัยเป็นจำนวน  
มาก การจัดระเบียบควบคุมดูแลจึงต้องมีหน่วยงานรับผิดชอบเช่นเดียวกับเมือง ๆ หนึ่ง  
เจ้าจอมเถาแก่ (เจ้าจอมเฒ่าแก่) และ เถาแก่ (เฒ่าแก่)

เป็นข้าราชการฝ่ายในที่รองลงมาจาก ท้าววรจันทร์ ท้าวนางพระสนมเอก  
และท้าวนางนักพฤติธรรมาดองพระโอรส มีหน้าที่ควบคุมนางในเวลาออกไปนอกวัง และ  
ออกไปสั่งกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้ชายฝ่ายหน้า<sup>๒</sup> รวมทั้งเป็นผู้ควบคุมผู้ชายที่มี  
กิจเข้าไปในเขตฝ่ายใน เช่น หมอ ช่าง เป็นต้น มักเป็นผู้หลักผู้ใหญ่อยู่ในวังมาก่อนเป็น  
เวลานาน มีอายุขนาดกลางคน และยังมีศรัทธาราชการอยู่ในวังต่อมา แม้ลัดแผ่นดิน  
ใหม่แล้วก็ตาม สำหรับผู้เคยเป็นเจ้าจอมมาก่อน โปรดฯ ให้เรียกว่า "เจ้าจอมเถาแก่"  
ที่ไม่ได้เป็นเจ้าจอมให้เรียกว่า "ท่านเถาแก่"<sup>๓</sup>

<sup>๑</sup> เรื่องเดียวกัน.

<sup>๒</sup> สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม, หน้า ๓๕.

<sup>๓</sup> หจช., เอกสารรัชกาลที่ ๕ ที่ บ.๑.๑ ก/๕ "พระราชหัตถ์เรื่องเรียก  
เจ้าจอม" (๑๒ เม.ย. ๑๒๔).

ข้าราชการสำนักฝ่ายในอีกตำแหน่งหนึ่งสำหรับผู้ที่อยู่และรับราชการฝ่ายใน เป็นนางพนักงานต่าง ๆ นานจนมีอายุสูงก็อาจได้เป็น "ผู้รับสั่ง" สำหรับบอกขาน ราชการที่มีพระราชดำรัสสั่ง<sup>๑</sup>

นอกจากท้าวนางพระสนมเอกทั้ง ๔ และท้าวนางนักพฤชิษราดลองพระโอรส อีก ๔ ท่านแล้ว ยังมีตำแหน่ง "ท้าวทรงกันดาล" และ "ท้าวภักทสาร" เป็นท้าวนาง ชั้นตำรองลงไปอีกด้วย ท้าวทรงกันดาล มีหน้าที่บัญชาการพระคลังใน โดยมีท้าว ภักทสาร เป็นผู้ช่วย<sup>๒</sup> ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารคา หุ่น ในรัชกาลที่ ๔ ดำรงตำแหน่ง ท้าวทรงกันดาล<sup>๓</sup>

### พระมเหสี และ เจ้าจอม

คำเรียกสำหรับความหมายว่า "พระภรรยาเจ้า" ไม่มีกฎเกณฑ์กำหนดไว้ แน่นอนมาแต่โบราณ<sup>๔</sup> คำต่าง ๆ ที่ใช้ในความหมายนี้มีอาทิเช่น พระอรรคมเหสี พระมเหสี พระราชเทวี พระอรรคชายา แมยั่วเมือง พระสนม เจ้าจอม เจ้าจอม มارقา เป็นต้น คำเรียกเหล่านี้ก็มีไต่เบี่ยงแน่ชัดว่า คำใดยศสูงเพียงไหน การเลือกใช้

<sup>๑</sup> สมเด็จพระบรมราชาธิบดี, ประวัติเจ้าจอมมารคาทับทิม, หน้า ๓๓๐.

<sup>๒</sup> กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, "ท้าววรจันทร์," ชุมนุมพระนิพนธ์, หน้า ๓๓๐.

<sup>๓</sup> สมบัติ พลายน้อย, (ส.พลายน้อย - นามแฝง), พระบรมราชินีและ เจ้าจอมมารคา (พระนคร : รวมสาส์น, ๒๕๐๖), หน้า

<sup>๔</sup> หจข., เอกสารรัชกาลที่ ๕ บ.๑.๑ ข/๑ "พระราชนิพนธ์ธรรมเนียม ราชตระกูลในกรุงสยาม และประกาศว่าด้วยธรรมเนียมลงสรงโสดกัณฑ์." ข้อ ๕๗.



เพื่อระบุชั้นตำแหน่งจึงสืบสน เช่น บุคคลเดียวกันบางครั้งเรียกพระมเหสี บางครั้งเรียก พระอรรคชายา และบางครั้งเรียก พระราชเทวี<sup>๑</sup> เหตุที่ไม่มีข้อกำหนดว่าผู้ใดจะเป็น พระมเหสี หรือ พระราชเทวี พระอรรคชายา ฯลฯ นั้น เนื่องจากไม่เคยปรากฏว่า ใดมีการอภิเษกพระมเหสีและจารีกลงในพระสุพรรณบัฏทรงเป็นทางการ<sup>๒</sup> หลักฐาน เกี่ยวกับเรื่องนี้เท่าที่ปรากฏมีอยู่ในกฎมณเฑียรบาลเก่า ใดแบ่งไว้ ๓ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ เรียกว่า พระมเหสี

ชั้นที่ ๒ เรียกว่า พระอรรคชายา มียศคล้ายพระมเหสี

ชั้นที่ ๓ เรียกว่า แมยั่วเจ้าเมือง หรือแมยั่วเมือง มียศต่ำกว่าเล็กน้อย

แต่บางที่ตำแหน่ง แมยั่วเมือง ก็ขึ้นไปเป็นชั้นที่ ๒ แทนก็เคย<sup>๓</sup>

การประกาศสถาปนาพระอิสริยยศว่าพระองค์ใดจะมีพระอิสริยยศ "ฝ่ายใน" สูงสุด คือ พระมเหสีเอก เริ่มในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมเหสีเอกที่ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระองค์แรก คือ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวีอรรคมเหสี แต่ทรงสถาปนาภายหลังไคลื่นพระชนม์โดยอุบัติเหตุ เรือพระที่นั่งล่มขณะเสด็จไปบางปะอิน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พระมเหสีเอกองค์ที่สองที่ ทรงพระชนม์ชีพอยู่ในพระอิสริยยศคือ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี เมื่อยังทรงเป็นพระราชมารดา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ครั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงรับสถาปนา เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ที่รัชทายาทแทน สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศที่เสด็จทิวงคต เป็นผลให้พระราชมารดา คือ พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี

<sup>๑</sup> เรื่องเดียวกัน, ข้อ ๕๘

<sup>๒</sup> เรื่องเดียวกัน, ข้อ ๕๗ - ๘.

<sup>๓</sup> เรื่องเดียวกัน.

พระวรวงศ์เธอ เลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น "สมเด็จพระนางเจ้าพระอัครราชเทวี"  
แทนตามสำเนาพระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงที่  
ประชุมเสนาบดี ลงวันที่ ๑๓ กันยายน ร.ศ. ๑๑๔<sup>๑</sup>

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก  
ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภา  
ผ่องศรี พระอรรคราชเทวี เป็นผู้สำเร็จราชการแทน ระหว่างที่พระองค์ประทับอยู่  
ณ ประเทศในยุโรป จนกว่าจะเสด็จนิวัติคืนสู่พระนคร<sup>๒</sup> และด้วยทรงตระหนักถึงความ  
ยากลำบากในการดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการของสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี  
จึงทรงเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น "สมเด็จพระบรมราชินีนาถ" กำหนดแบบแผนการ  
ออกพระนาม และถ้อยคำที่จะใช้ในส่วนราชการดังนี้

ประกาศ  
ในการที่ออกพระนาม  
สมเด็จพระบรมราชินีนาถ<sup>๓</sup>

ด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวชิรมโนดม แทนเสนาบดีกระทรวง  
วัง รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดแบบแผน  
แห่งถ้อยคำ ที่จะใช้ในส่วนราชการสืบไปให้ทราบทั่วกันว่า

๑. ตั้งแต่วันที่ ๒๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ ไปจนถึงเวลาที่ได้เสด็จพระราช  
ดำเนินออกจากพระนคร แล้วเวลาเสด็จฯ กลับคืนยังพระนคร ภาจะใช้ขัตติยนามออก  
พระนาม สมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวีนั้น ก็ให้ใช้ไต่เป็นสามอย่าง ดังนี้

<sup>๑</sup> หจข., เอกสารรัชกาลที่ ๕ ว.๒๒/๖ "เรื่องสถาปนาพระนามพระราชชนนี  
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี"

<sup>๒</sup> หจข., เอกสารรัชกาลที่ ๕ บ.๗.๑ "สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ"

<sup>๓</sup> ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๔ วันที่ ๔ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖ หน้า ๑๐.

๑. ว่า สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ
๒. ว่า สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
๓. ว่า สมเด็จพระบรมราชินีนาถ

ให้ใช้ตามประเภทแห่งการที่ควรใช้ ตั้งแต่เวลาเสด็จฯ ออกจากพระนครไป จนเวลาเสด็จฯ กลับยังพระนคร ให้เพิ่มทนายพระนามอีกวาซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทางพระองค์

๒. ในบัตรหมาย แลหนังสือราชการทั้งปวง ซึ่งเคยรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ให้ใช้ฯ รับพระเสาวภาเสด็จฯ

๓. คำที่กราบทูลทั้งปวง ให้ใช้ถ้อยคำเสมอกราบบังคมทูลพระกรุณา ยกเสียแต่คำที่มีบรม ไหยกคำ บรม นั้นเสีย เช่นคำว่า พระบรมราชวโรกาส ให้ใช้ว่า พระราชวโรกาส พระบรมราชานุญาต ให้ใช้ว่า พระราชานุญาต ให้พระบรมวงษานุวงษ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาททุกกระทรงว ไซหนังสือแลคำพูดให้ทองตามประกาศนี้เถย

ประกาศมา ณ วันที่ ๑ เมษายน

รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

เป็นวันที่ ๑๐๓๖๕ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ดังนั้น คำว่า "ราชินี" จึงเป็นคำเกิดขึ้นใหม่ มีความหมายว่า เป็นมเหสีเอกเหนือพระมเหสี พระสนม เจ้าจอม ทั้งหลาย คำว่า "นารถ" หรือ "นาถ" ในปัจจุบันที่ต่อท้ายหมายถึงพระมเหสีซึ่งเคยทรงว่าราชการเป็นผู้สำเร็จราชการแทนในรัชกาลนั้นมาแล้ว และคำว่า "ราชินี" ไก่กลายเป็นคำที่ใช้ในรัชสมัยหลังต่อ ๆ มาจนปัจจุบันมีพระอิสริยยศเทียบเท่ากับควีน (Queen) ของประเทศตะวันตก

ใน "เรื่องราชประเพณีกรุงสยาม" พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงกำหนดลำดับพระยศของพระมเหสีของพระองค์ไว้ดังนี้คือ<sup>๑</sup>

พระบรมราชเทวี

พระวรราชเทวี

<sup>๑</sup> หจข., เอกสารรัชกาลที่ ๕ บ.๓.๔/๕ "เรื่องราชประเพณีกรุงสยาม"

พระราชเทวี และ

พระอรรคชายา

ซึ่งลำดับพระยศข้างต้นนี้ ทรงกำหนดขึ้นก่อนการสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอรรคราชเทวี เป็น สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ดังนั้น แบบแผนลำดับพระยศพระมเหสีในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาจึงเป็นตามลำดับดังนี้

พระบรมราชินีนาถ	คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ	} เทียบพระอัคร มเหสีแต่โบราณ
พระบรมราชเทวี	คือ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี	
พระวรราชเทวี	(มีไคทรงสถาปนาผู้ไคให้ดำรงตำแหน่งนี้ตลอดรัชกาล)	
พระราชเทวี	คือ พระนางเจ้าสุชุมมาลมารศรี พระราชเทวี	

เทียบพระราชเทวีแต่โบราณ

พระอัครชายาเชอ มี ๓ องค์ คือ พระอัครชายาเชอ พระองค์เจ้าฉ้ายสวัสดิ-  
ภิรมย์ พระอัครชายาเชอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค  
และพระอัครชายาเชอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ และ  
พระราชชายา ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ทรงเพิ่มใหม่ ได้แก่ พระราชชายาเจ้าศราร-  
วิรมย์ ธิดาเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่

อนึ่ง คำว่า "พระสนม" เป็นคำที่ไม่นิยมเรียกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หากเรียกกันแต่ว่า "เจ้าจอม เจ้าจอมอุยงาน และเจ้าจอม -

ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์, "ฐานันดรแห่งพระราชวงศ์ของไทย,"  
ประเพณีในพระราชสำนัก (บางเรื่อง) (พิมพ์ลงพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ  
พลตรี หม่อมทวีวงศ์วลัยศักดิ์ (ม.ร.ว.เฉลิมลาภ ทวีวงศ์ ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม.,  
วัดเทพศิรินทราวาส, วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔), หน้า ๕ - ๖, ๑๓.

มารคา" แทน<sup>๑</sup>

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงพระอิสริยยศ เพราะ พระอิสริยยศพระมารคาจะมีความสำคัญต่อสิทธิในการสืบราชสมบัติของพระราชโอรส กล่าวคือ

มาตรา ๗ สยามมกุฎราชกุมาร ผู้สืบสันตติภคย์นั้น ต้องเป็นเจ้าฟ้าชาย ซึ่งมีพระมารคาเป็นเจ้าในราชตระกูลอันเป็นพระธิดา ฤาพระธิดาของพระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราชวงษ์นี้ แลต้องเป็นโดยลำดับนั้นสืบเสนาตรงจากพระชนก ลงไปยังพระโอรส เมื่อสืบเสนาตรงลงไปไม่ไคแล้ว ต้องให้ยอนเสนาตรงขึ้นชั้นหนึ่งจึงให้สืบแยกไปทางเสนขวางที่นับว่าเป็นพระภคตา เหมือนแบบอย่างที่ว่าไว้ค่อนี้ไป

แลต้องเป็นลำดับนับคามาพระยศแห่งพระมารคาที่เป็นพระบรมราชเทวี พระวรราชเทวี พระราชเทวี พระอรรคชายา เป็นชั้นขึ้นกันไปก่อน พระมารคาที่ยังไม่มียศที่เป็นแต่พระธิดาฤาพระธิดาของพระเจ้าแผ่นดินใหญ่พระองค์หนึ่งพระองค์ใดในพระบรมราชวงษ์นี้...<sup>๒</sup>

ภรรยา หรือ ฝ่ายใน ของพระเจ้าแผ่นดินประกอบด้วยสตรีที่เป็นเชื้อพระวงศ์ด้วยกัน ธิดาเจ้าประเทศราช และสตรีสามัญชน พระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณพระองค์หนึ่ง ๆ มักมี "ข้าบริจาริกา" หรือ "ฝ่ายใน" เป็นจำนวนมาก ดังปรากฏในบันทึกของชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาอาณาจักรสยามทั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น โคติเออร์ เซาเต้น (Gautier Schouten) ใน Voyage de

<sup>๑</sup>สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านริศรานุกิตติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ เล่ม ๒๒ (พระนคร : คุรุสภา ๒๕๐๕), หน้า ๑๔๐.

<sup>๒</sup>กรมศิลปากร หจข., เอกสารรัชกาลที่ ๕ บ.๓.๔/๕ "เรื่องราชประเพณีกรุงสยาม"



Gautier Schouten aux Indes Orientales และ มอลคัม สมิธ (Malcolm Smith) ใน A Physician at the Court of Siam เป็นคน หมอมอลคัม สมิธ ไคร่ระบุจำนวนพระมหาลี เจ้าจอม ของกษัตริย์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก - พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ ดังนี้<sup>๑</sup>

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชโอรส ๑๗ พระองค์ พระราชธิดา ๒๕ พระองค์ จากนางในจำนวนเท่าใดไม่ทราบแน่

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีนางใน ๓๘ พระราชโอรส ๓๘ พระองค์ และ พระราชธิดา ๓๕ พระองค์

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีฝ่ายใน ๓๕ พระราชโอรส ๒๒ พระองค์ พระราชธิดา ๒๕ พระองค์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีฝ่ายใน ๓๕ พระราชโอรส ๓๕ พระองค์ พระราชธิดา ๔๓ พระองค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีฝ่ายใน ๓๖ พระราชโอรส ๓๒ พระองค์ พระราชธิดา ๔๔ พระองค์ และยังมีอยู่ในพระครรภ์สมเด็จพระนางเจ้าสุภัททาภาวามารีนอีก ๑ พระองค์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีฝ่ายใน ๓ [มี ๔\*  
- ผู้เขียน ] พระราชธิดา ๑ พระองค์ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระมหาลี ๑ พระองค์ ไม่มีพระราชโอรสธิดา

<sup>๑</sup> Malcolm Smith, A Physician at the Court of Siam

(London : Country Life, n.d.), p. 139.

\* ดูรายละเอียดในบทที่ ๓.

แม้ว่าจำนวนตัวเลขที่หมอ มอลคัม สมิท ระบุไว้อาจไม่ถูกต้องแน่นอนกับความจริง แต่ก็ช่วยให้สามารถมองเห็นได้ว่า จำนวนฝ่ายในในรัชกาลหนึ่ง ๆ ตั้งแต่สมัยโบราณ ถึง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวนไม่น้อย ถึงกับทำให้ฝรั่งตะวันตกหลายคนโดยเฉพาะ แฮมม แอนนา เลียวโนเวนส์ ครูสอนภาษาอังกฤษ ของเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ฯ ในราชสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกราชสำนักรัชกาลที่ ๔ ว่า "ฮาเร็ม" ในหนังสือ Siamese Harem Life สตรีที่จะเข้ารับราชการเป็นสนม นางใน แบ่งเป็น ๒ พวก ตามมูลเหตุคือ

๑. พวกที่เป็นสนมนางในด้วยเหตุผลความพอพระทัยส่วนพระองค์
๒. พวกที่เข้าเป็นสนมนางใน ด้วยเหตุผลทางการเมือง เหตุผลอื่นหรือเพื่อผลประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด

เจ้าจอมสนมพวกแรกมักเป็นพวกที่ทรงเลือกตามความพอพระทัย เช่น งานมตองพระเนตร หรือมีความสามารถพิเศษของพระอัชฌาศัย เช่น เป็นนักฟ้อนรำ นักมโหรี เป็นต้น ทั้งนี้อาจประกอบด้วยสตรีสามัญชน ชิดาขุนนางข้าราชการถวายตัว หรืออาจเป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ด้วยกันก็ได้ เช่น เจ้าจอมมารคำป้อมในรัชกาลที่ ๑ ชิดาพระยารัตนจักร (หงส์องค์) แสดงละครเป็นท้ว นางสีดา<sup>๑</sup> เจ้าจอมบุญนาก ในรัชกาลที่ ๑ บิดาเป็นจีน มารดาเป็นญวน ไม่ได้รับราชการตำแหน่งใด ๆ แสดงละครเป็นท้วนางสีดา เช่นกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดมากถึงกับพระราชทานเงินเบี้ยหวัดให้ปีละ ๑๐ ชั่ง<sup>๒</sup> เจ้าจอมมารคำน้อย ระนาด เป็น

<sup>๑</sup> สมบัติ พลายน้อย (ส.พลายน้อย - นามแฝง), พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารคำ, หน้า ๒๕๐.

<sup>๒</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๒๕๖.

นางมโหรี เล่นระนาดไม่ปรากฏเชื้อสายตระกูลแต่อย่างไร<sup>๑</sup> เจ้าจอมมารคัทัทิม  
 ในรัชกาลที่ ๕ (พระมารดาของพระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช กรมหลวงนครไชยศรี-  
 สุรเลข พระองค์เจ้าหญิงประเวศวรสมัย และพระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ กรม-  
 หลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร) เล่นละครหลวงเป็นค่านางเอก มีชื่อในค่านฝีมือพอร่า  
 มาก<sup>๒</sup> เป็นคน

พวกที่สอง คือ พวกที่เข้าไปถวายเหตุผลอื่น ๆ เช่น

ก. เหตุผลทางความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ พวกนี้มักได้แก่สมนางใน  
 ที่เป็นธิดาเจ้าประเทศราช เช่น เจ้าจอมมารคางค์ ในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นหลาน  
 ปู่เจ้าอนุวงศ์ เจ้าเมืองเวียงจันทน์<sup>๓</sup> พระราชชายาเจ้าการารัตน์มี เจ้าจอมมารคา  
 ในรัชกาลที่ ๕<sup>๔</sup> เป็นพระธิดาพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้านครเชียงใหม่กับแม่เจ้า  
 ทิพเกษร  
 ๑๖๓๕

ข. เหตุผลเพื่อเสถียรภาพของราชบัลลังก์ พวกนี้ได้แก่ พระธิดาเจ้านาย  
 เชื้อพระวงศ์ผู้ใหญ่ที่อยู่ในข่ายมีสิทธิในราชบัลลังก์ พระสนมเหล่านี้จึงเป็นเสมือนยา  
 ประสานรอยร้าวภายในราชวงศ์ และป้องกันการแข่งขันราชสมบัติ ตัวอย่างเช่น เมื่อ  
 พระเทพราชา สถาปนาราชวงศ์บ้านพลูหลวง เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระ  
 นารายณ์มหาราชนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าฟ้าศรีสุพรรณ (พระราชกัลยาณี ซึ่ง  
 เป็นกรมหลวงโยธาเทพ) พระเชษฐภคินีสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นพระอัครมเหสี

<sup>๑</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๓๐๑.

<sup>๒</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๔๐๖.

<sup>๓</sup> เรื่องเคิม, หน้า ๓๖๘.

<sup>๔</sup> เรื่องเคิม.

ฝ่ายขวา เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์มหาราช  
เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย<sup>๑</sup> นอกจากนี้ส่วนใหญ่เป็นธิดาของเสนาบดี ขุนนางชั้น  
ผู้ใหญ่คนสำคัญ ๆ ที่มีอิทธิพลสูง เป็นวิธีสร้างฐานแห่งอำนาจและถึงความจงรักภักดี  
ของข้าราชการให้ต่อองค์พระมหากษัตริย์ โดยอาศัยความสัมพันธ์ฉันท์ญาติเป็นสื่อ  
กลาง จึงเป็นการใช้สตรีเป็นตัวประกันความจงรักภักดีของผู้เป็นบิดา<sup>๒</sup> วิธีการนี้  
สอดคล้องกับความประสงค์ของพวกเสนาบดี ขุนนาง ข้าราชการที่ต้องการจะมีความ  
สัมพันธ์เป็นพระญาติกับพระเจ้าแผ่นดิน หรือกับพระราชโอรสธิดา ตลอดจนพระญาติวงศ์  
ชั้นผู้ใหญ่เพื่อเป็นการเพิ่มเกียรติยศชื่อเสียงของตน ตลอดจนอาจได้รับผลประโยชน์  
บางประการ เช่น อิทธิพลทางการเมือง เป็นต้น เป็นการแลกเปลี่ยนโดยอาศัย  
ความสามารถของธิดาของตน

ส่วนใหญ่ของพระสนมเป็นธิดาข้าราชการผู้ใหญ่ที่เป็นกำลังของแผ่นดินและ  
ตระกูลใหญ่ที่เป็นทั้งพระญาติและคนสำคัญของบ้านเมืองมาตั้งแต่ตนกรุง  
รัตนโกสินทร์นั้น ไม่มีตระกูลไฉยยิ่งใหญ่ไปกว่าพวกขุนนาง...

และ "พระสนมในรัชกาลที่ ๕ ที่มาจากสกุลขุนนาง มีจำนวนมากกว่ตระกูลอื่นใดหมด<sup>๓</sup>  
จนสามารถจัดเป็นจุดเจ้าจอมที่มาจากตระกูลขุนนาง ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์  
(เทศ ขุนนาง) ขาหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี กับ ท่านผู้หญิง อู๋ ไคว่

<sup>๑</sup>พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ (พระนคร :  
คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๒๓.

<sup>๒</sup>H.G. Quaritch Wales, Op., Cit., p. 50. We have seen  
that it was mainly composed of the daughters of noble families,  
and the result of this was to unite the nobility to the Throne  
by marriage, and thus to secure their loyalty.

<sup>๓</sup>ลาวัญญ โสตามระ, รักเกล้า (พระนคร : แพรพิทยา ๒๕๐๖),  
หน้า ๑๘๓.

<sup>๔</sup>เรื่องเกิม, หน้า ๑๘๔.

"ก๊กเจ้าจอม อ."<sup>๑</sup> หรือ "พงศ อ." ซึ่งประกอบด้วย เจ้าจอมมารคาอ่อน เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอวย และเจ้าจอมเอื้อน เจ้าพระยาสุร- พันธุ์พิสุทธิ (เทศ บุนนาค) ยังมีชีวิตที่เกิดจากภรรยาอื่นและถวายตัวรับราชการ ฝ้ายในอีก คือ เจ้าจอมแก้ว และเจ้าจอมแล<sup>๒</sup>

เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) จางวางมหาดเล็ก ถวายชีวิตา ๒ คน รับราชการฝ้ายใน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เจ้าคุณ จอมมารคาแพ (สถาปนาขึ้นเป็น เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ ๒) เจ้าจอมเรียม และเจ้าจอมมารคาโหมก นอกจากนั้นยังถวายชีวิตาชื่อ แม่น เป็น หม่อมท้าวในสมเด็จพระ เจานองยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช<sup>๓</sup> ทั้ง ๓ คน มีศักดิ์เป็น หลานปู่ของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ถวายชีวิตารับราชการฝ้ายใน ๑ คน คือ เจ้าจอมพิศ

พระยารวงศ์พิพัฒน์ (แย้ม บุนนาค) ถวายชีวิตารับราชการฝ้ายใน ๓ คน คือ เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมวอน เจ้าจอมจัน

การที่เจ้าจอมสกุลบุนนาคเดิมมีจำนวนมากนั้น เนื่องจากนับแต่บรรพบุรุษ ของสกุลเป็นต้นมา สมาชิกในสกุลถือเป็นประเพณีถวายบุตรชายทำราชการฝ้ายหน้า และบุตรสาวทำราชการฝ้ายในมาทุกรัชกาล<sup>๔</sup>

<sup>๑</sup> เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

<sup>๒</sup> ปิยนาด นิโครธา, เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๔ - ๖.

<sup>๓</sup> เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๖ - ๖.

<sup>๔</sup> สมเด็จพระราชดำรัสพระราชทานภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตน- โกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ (พระนคร : คุรุสภา ๒๕๐๔), หน้า ๗๓.



✓ ค. เพื่อเหตุผลทางเศรษฐกิจและเพื่อเพิ่มพูนเกียรติยศ เจ้าจอมกลุ่มนี้ มักมาจากครอบครัวสามัญชนธรรมดา หรือเป็นบุตรหลานพศาคาเจ้าภานายอากาศ เชื้อสายจีน หรือญวนที่มีฐานะมั่งคั่ง มีกิจการที่ข้องเกี่ยวกับฟุ้งพาดำค้ำขุนนาง ข้าราชการไทยอยู่เสมอเป็นประจำ เมื่อมีโอกาสก็ถวายฉีกาให้เข้ารับราชการฝ่าย ใน โดยหวังเพิ่มเกียรติยศให้แก่ตระกูลว่าได้เกี่ยวข้องกับพระญาติกับพระเจ้าแผ่นดิน<sup>๑</sup> หวังมีโอกาสใกล้ชิดกับพระเจ้าแผ่นดิน เป็นคนโปรด และอาศัยอิทธิพล หรือฐานะเจ้าจอมของบุตรหลานสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแก่ตน เช่น ในการ ประมูลผูกขาดภาษีอากรต่าง ๆ เป็นต้น ตัวอย่างเช่น เจ้าจอมมารดาอ่อนในรัชกาล ที่ ๕ \* นั่นคือเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่าสนมนางในคนโปรดอาจสามารถใช้อิทธิพลใน

H.G. Quaritch Wales, Op.Cit., p. 49.

Sometimes the parents of a girl, thinking it would be a great good to have the king for a family prop as a son-in-law, are pleased to made an offering of their handsomest daughter, or grandchild, or niece, to the prince as the honorable atation of a royal concubine. (as quoted in the Bangkok Calendar for 1864, p. 69).

\* เจ้าจอมมารดาอ่อนในรัชกาลที่ ๕ เป็นฉีกาพระยาพิสดมภ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ซึ่งเป็นชาวจีน แซ่เล่า ได้รับบรรดาศักดิ์เป็น หลวงภานีวิเศษ เลื่อนเป็น พระภานีวิเศษ และเป็นพระยาพิสดมภ์สมบัติบริบูรณ์ในภายหลัง พระยาพิสดมภ์สมบัติบริบูรณ์ เป็นผู้คิดผูกขาดภาษีเจริญในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเจ้าของเรือกลไฟชื่อ "เจ้าพระยา" ซึ่งเป็นเรือเมล์เดินระหว่างกรุงเทพฯ - สิงคโปร์ เป็นครั้งแรก และมีอยู่เพียงลำเดียว เจ้าจอมมารดาอ่อนมีพระองค์เจ้าหนึ่งพระองค์ คือ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ (สมบัติ พลายน้อย หรือ ส. พลายน้อย - นามแฝง, พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา, หน้า ๔๐๐).

ตำแหน่งของคนอันวยผลประโยชน์ให้แก่ผู้อื่นได้ พอล่าตางชาติที่เข้ามาทำการค้าขายในราชอาณาจักรสยามที่ทราบวิธีนี้จึงนำวิธี "เข้าทางหลังบ้าน" มาใช้จนประสบความสำเร็จอย่างงดงาม โดยก่อนหน้าดำเนินวิธีการนี้ ก็กิจการค้าของตนไม่สู้ดีนัก<sup>๑</sup>

กล่าวโดยสรุป ฝ่ายในตั้งแต่สมัยโบราณถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากเกิดขึ้นเพื่อสนองความพอพระทัยส่วนพระองค์แล้ว ยังเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการประสานผลประโยชน์ร่วมของพระเจ้าแผ่นดินและผู้ถวาย ดังที่ เจเรมี เคมส์ กล่าวไว้ว่า

อาจพิจารณาได้ว่า ประเพณีรับสตรีสาวจำนวนมากมายังเข้าไปในพระบรมมหาราชวังในฐานะบาทบริจาริกา เป็นวิถีทางหนึ่งในการประกันความจงรักภักดีของบิดาของสตรีเหล่านี้คือพระมหากษัตริย์ ในขณะเดียวกัน หากธิดาของบุคคลเหล่านี้ที่ถวายตัวให้รับราชการฝ่ายในเกิดเป็นที่โปรดปรานของพระองค์แล้ว ครอบครัวของเจ้าจอมเองก็อาจเก็บเกี่ยวผลประโยชน์บางประการได้<sup>๒</sup>

---

<sup>๑</sup>กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ แฟ้ม F.O. 69/147 "Present State of Siam"

<sup>๒</sup>Jeremy Kemps, Aspects of Siamese Kingship in the Seventeenth Century (Bangkok : Social Science Association Press of Thailand, 1969), p. 28.

"Generally one may look upon the custom of taking large numbers of young women into the palace as a way of ensuring the loyalty of their fathers. At the same time, if the daughter became a favourite of the king, her family might reap certain benefits..."

ดังนั้น ฝ่ายในซึ่งประกอบด้วยเจ้านายเชื้อพระวงศ์ บุตรหลานเสนาบดี ขุนนางข้าราชการ และราษฎรธรรมดาสามัญจึงเป็นวิถีทางหนึ่งของพระมหากษัตริย์ ในการรักษาความสงบเรียบร้อย และความเป็นระเบียบของราชอาณาจักรให้คงไว้ ตลอดรัชกาล<sup>๑</sup> แม้ว่าถ้าพิจารณาในมุขกลับ ฝ่ายในที่มีจำนวนมากและมาจากกลุ่ม อิทธิพลทางการเมือง การค้า อาจกลายเป็นตัวสร้างความยุ่งยากขึ้นได้ ถ้าหากสตรี เหล่านี้มีความผูกพันกับครอบครัวมากกว่า อาจนำความลับจุกซ่อนของพวกพระองค์ต่าง ๆ ไปบอกครอบครัวของตน เปิดโอกาสให้มีการใช้อำนาจกบฏแย่งชิงราชบัลลังก์ได้ เช่นกัน จึงเปรียบได้กับดาบสองคม แต่อย่างไรก็ตามนับเป็นพระปรีชาสามารถของ พระมหากษัตริย์ ที่ได้ทรงตราพระราชกำหนดบทลงโทษขั้นมหันตโทษแก่ผู้สมคบและนำ ความลับภายในพระบรมมหาราชวังไปเปิดเผยให้ผู้อื่นทราบล่วงหน้า โดยเฉพาะใน กฎมณเฑียรบาล ซึ่งเป็นกฎข้อบังคับสำหรับข้าราชการสำนักจะต้องยึดถือปฏิบัติตาม<sup>๒</sup>

### พระตำหนัก เรือนที่อยู่

ที่ประทับ ที่อยู่ ของพระมเหสี และเจ้าจอมในพระบรมมหาราชวัง แยกกัน อยู่ในส่วน "ข้างใน"<sup>๓</sup> พระมเหสีแต่ละพระองค์จะได้รับพระราชทานที่พระตำหนัก เป็นสัดส่วนเฉพาะองค์ ส่วนพระสนมเจ้าจอมอื่น ๆ จะอยู่รวมกันเรือนละหลาย ๆ คน

<sup>๑</sup> H.G. Quaritch Wales, Op.Cit., p. 51.

"The harem served its purpose as a means of maintaining peace and order in Old Siam,..."

<sup>๒</sup> Ibid.

<sup>๓</sup> พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (พระนคร : กลังวิทยา, ๒๕๑๗), หน้า ๔๖๘.

โดยเฉพาะหากเป็นญาติพี่น้องควยแล้วมักจะไปร่ำคาให้อยู่ควยกัน หรือให้อยู่ในตำหนักพระมเหสี พระชายาองค์ใดองค์หนึ่ง โดยมอบความรับผิดชอบดูแลเจ้าจอมให้แก่พระมเหสีเจ้าของตำหนัก ยกเว้นหากเป็นพระสนมหรือเจ้าจอมคนไปร่ำคา ก็จะไม่ "อยู่ในข่ายพระราชกรณียิ่งใหญ่ก็ย่อมไต่พระราชทานตำหนัก ไม่ปะปนกับพระมเหสีหรือพระสนมอื่น"<sup>๑</sup> เช่น พระราชชายาเจ้าการวรัถมี หรือหากมีพระราชโอรสธิดาซึ่งยอมทำให้ตำหนักที่อยู่ร่วมกันคับแคบไม่สะดวก ก็จะมีพระราชทานพระตำหนักใหม่ให้อยู่เป็นสัดส่วนโดยเฉพาะ แม้เมื่อทรงสร้างพระราชวังสวนกุหลาบในตอนปลายรัชกาล และเสด็จไปประทับเสมอ ๆ ก็โปรดให้สร้างพระตำหนักทั้งเป็นตึกแบบฝรั่ง และเป็นเรือนทรงไทยสำหรับพระราชสำนักฝ่ายใน<sup>๒</sup> ที่จะติดตามพระองค์ไปอีกควย "แต่ละตำหนักมีนามขึ้นต้นว่า สวน และนามต่อไปเป็นชื่อลายในเครื่องลายคราม เช่น สวนนกไม้ สวนหงษ์ สวนสี่ฤดู สวนภาพผู้หญิง สวนบัว...สวนฝรั่งกังไส..."<sup>๓</sup>

อนึ่ง ข้าราชการสำนักฝ่ายใน เจ้าจอม นางพนักงานทั้งหลาย ถ้าประสงค์จะลาออกจากราชการก็มีสิทธิ์ที่จะกระทำไ้มาแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกเว้นเจ้าจอมที่มีพระราชโอรสธิดาแล้ว ควยทรงมีประกาศ ๓ ฉบับ คือ<sup>๔</sup>

๑. ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าจอมอยู่จนกว่าบวชบั้งคมลาออกได้ แล้วควยเจ้าจอมมารดาและหม่อมหม่อมที่มีหม่อมเจ้า มีตัว

<sup>๑</sup>ลาวัญย์ โสภนภะ, เรื่องเกิม, หน้า ๘๒.

<sup>๒</sup>พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า ๘๒๗.

<sup>๓</sup>ลาวัญย์ โสภนภะ, เรื่องเกิม, หน้า ๘๘.

<sup>๔</sup>ชุมนุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔ (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๘), หน้า ๑๐๗ - ๑๑๕ และ ๓๒๓ - ๒๕.



พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล  
กรมหลวงทิพย์รัตนกัญญาสิริ อธิบดีกรมโยธาคนแรก



พระนางเจ้าสุวัทนาสุริยกุล  
ราชเลขานุการในสวนพระองค์รัชกาลที่ ๕



(๗ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก) พ.ศ. ๒๕๐๑

๒. ประกาศพระราชทานพระบรมราชาญาตข้าราชการฝ่ายในกราบ  
ถวายบังคมลาออก ๑๒ คน (๗ วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก)  
พ.ศ. ๒๕๐๑

๓. ประกาศทรงอนุญาตให้ข้างในกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ  
(๗ วันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมะกา ตรีศก) พ.ศ. ๒๕๐๔

ส่วนเจ้าจอมมารคำที่ไม่ประสงค์จะอยู่ในพระบรมมหาราชวังก็จะมีโอกาส  
ทำได้ เมื่อพระราชโอรสเจริญพระชันษา เสด็จ "ออกวัง" ภายหลังพระราชพิธี  
โสกันต์ โดยกราบบังคมทูลขอพระบรมราชาญาตตามเสด็จไปอภิบาลดูแลพระราช  
โอรส ๗ วังที่ประทับใหม่

### ราชการฝ่ายใน

ราชการฝ่ายในอาจแบ่งออกได้อย่างกว้าง ๆ ๒ ประเภท คือ

๑. ราชการที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับองค์พระมหากษัตริย์ เช่น เป็น  
นางพนักงานอยู่งานประจำบนพระราชมณเฑียร ตามเสด็จที่ต่าง ๆ เป็นราชเลขา  
นุการินีส่วนพระองค์ เป็นต้น

๒. ราชการที่เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยทั่ว ๆ ไป ภายในพระราชฐาน  
ชั้นใน เช่น การทำความสะอาด การตรวจตราป้องกันบุคคลภายนอกรุกล้ำเขตหวง  
ห้าม เป็นต้น

๑. ราชการที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับองค์พระมหากษัตริย์ ประกอบด้วย

ก. พวกเจ้านายเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง พวกนี้ส่วนใหญ่มีหน้าที่เพียง  
เข้าเฝ้าคอยรับสนองพระราชบัญชา รับฟังข้อราชการ ไม่มีหน้าที่ราชการใดกำหนด  
เป็นการเฉพาะ นอกจากจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มอบหมายเรื่องใดเป็นพิเศษ  
เช่น พระนางเจ้าสุชุมมาลมารศรีพระราชเทวี เคยรับราชการเป็นราชเลขาณุกาโรนี

ส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว<sup>๑</sup> พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าภาพรประภากรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ทรงรักษาอุฎฐพระราชมังคลาภิเษก<sup>๒</sup> เป็นต้น นอกจากนี้แล้ว ถ้าเป็นผู้ทรงมีความรู้ความสามารถพิเศษด้านใด ก็มักจะเป็นพระอาจารย์ฝึกสอนวิชานั้น ๆ เช่น ทางด้านอักษรศาสตร์ เรียนคัดเขียน แต่งหนังสือ เป็น โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน หรือ เรียนวิชาช่างฝีมือ หักเย็บปักถักร้อย ร้อยดอกไม้ ปักสิ่งต่าง ๆ เป็นต้น<sup>๓</sup>

ข. เจ้านายเชื้อพระวงศ์ ชั้นหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ตลอดจน บุตรหลานข้าราชการที่ถวายตัวและเข้ารับราชการมาแต่รัชกาลก่อน ๆ จนเป็นผู้ใหญ่ อายุกลางคน พวกนี้รับราชการเป็นนางพนักงาน หน้าที่ต่าง ๆ แล้วแต่ความสามารถ<sup>๔</sup> เช่น เป็นนางพนักงานภูษามาลา พนักงานพระศรี พนักงานเครื่องต้น เป็นต้น ทำหน้าที่เป็นผู้ควบคุมราชการต่าง ๆ อีกชั้นหนึ่ง

ค. เจ้านายเชื้อพระวงศ์ และบุตรหลานข้าราชการ รับราชการ เป็นพนักงานอยู่งานคอยอยู่เวรผลัดเปลี่ยนเฝ้าถวายสำหรับให้พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สรวล เป็นประจำทั้งเวลาประทับอยู่บนพระราชมณเฑียร และเวลาเสด็จตามที่ต่าง ๆ<sup>๕</sup>

ง. บุตรหลานข้าราชการและราษฎรสามัญที่ถวายตัว รับราชการ เป็นนางมโหรี นางละคร คอยขับร้องพ่อนรำถวายทอดพระเนตร เพื่อความสำราญ ส่วนพระองค์ กลุ่มนี้ต้องเป็นผู้มีความสามารถพิเศษเฉพาะตัว และต้องได้รับการฝึกหัด

<sup>๑</sup>ลาวัญย์ โขตามระ, เรื่องเดิม, หน้า ๕๕๖ - ๗.

<sup>๒</sup>เรื่องเดิม, หน้า ๗๓.

<sup>๓</sup>สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารคัทติม, หน้า ๑๘.

<sup>๔</sup>เรื่องเดิม, หน้า ๑๘ - ๑๙.

<sup>๕</sup>เรื่องเดิม, หน้า ๑๙.

เป็นพิเศษ มีใจทุกคนจะเป็นได้<sup>๑</sup>

๒. ราชการที่เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยทั่ว ๆ ไป ภายในพระบรมมหาราชวัง ราชการประเภทนี้ส่วนใหญ่ประกอบด้วยพวกชาววังชั้นต่ำ ได้แก่ พวกพนักงานโขน ซึ่งมีหน้าที่รักษาประตูพระบรมมหาราชวัง รักษาความสะอาดเรียบร้อยของถนนในพระราชฐานชั้นใน รักษาเวรยามทั่วไปทั้งกลางวัน กลางคืน ป้องกันผู้บุกรุก เป็นต้น

### ชีวิตความเป็นอยู่ของข้าราชการสำนักฝ่ายใน

คงได้กล่าวแล้วว่า ข้าราชการฝ่ายในในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รุ่งเรืองคึกคักไปทั่วสตรีฐานะและชั้นต่าง ๆ กัน แต่ละคนต่างมีสังกัดของตนเองว่าขึ้นหรืออยู่ในความอุปการะเลี้ยงดูของพระมเหสี พระชายา และสนมชั้นผู้ใหญ่ พระองค์/คนใด ทั้งนี้โดยถือจากเมื่อแรกเข้าถวายตัวว่าอยู่ในพระตำหนักหรือเรือนใดเป็นเกณฑ์ เช่น เจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ม ม.ร.ว.ป้อม ม.ร.ว.แป้ว มาลากุล เจ้าจอมมารดาเลื่อน เจ้าจอมมารดาชุม เจ้าจอมมารดาแสด เจ้าจอมอน เจ้าจอมศรีพริมา เป็นต้น ขึ้นสังกัดสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เจ้าจอมสกุลบุษนาค เช่น "กก อ." อันมี เจ้าจอมมารดาอน เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอ้อม ขึ้นสังกัด เจ้าคุณ\* - จอมมารดาแพ พระสนมเอก เป็นต้น การแบ่งเป็น "คณะ" หรือ "กก" ทำให้การวิวาทระหว่างเจ้าจอมบางครั้งรุนแรงถึงขั้นยกพวกขว้างไฟระปะกัน<sup>๒</sup> พระมเหสี พระชายา

<sup>๑</sup> เรื่องเกม, หน้าเดิม.

\* เจ้าคุณ เป็นยศผู้หญิง

<sup>๒</sup> พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, "ท้าววรจันทร์"

ชุมนุมพระนิพนธ์, หน้า ๓๐๐.

พระสมณชั้นผู้ใหญ่จึงต่างมีบริวาร ข้าหลวง บ่าวไพร่ ในความอุปการะเลี้ยงดู องค์/  
คนละมาก ๆ ไว้ประดับเกียรติยศ<sup>๑</sup> ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับยศตำแหน่ง และฐานะวาสนาของ  
แต่ละองค์/คน ข้าหลวง นางพนักงาน อาจไต่ลื้อนฐานะเป็นเจ้าจอมหากมีรูปงาม  
เป็นที่ต้องพระทัย<sup>๒</sup> และมีโชควาสนา กิจวัตรประจำวันที่ต้องกระทำของข้าราชการสำนัก  
จึงขึ้นอยู่กับเจ้านายที่ตนขึ้นสังกัดกว่าจะมีพระประสงค์อย่างใดหรือสนพระทัย/ใจเรื่องใด  
ข้าราชการสำนักในแต่ละพระตำหนัก แต่ละเรือนจะประกอบด้วยสตรีที่มีความ  
รู้ความสามารถ หรือเข้ามาฝึกหัดเรียนวิชาอักษรวิธี กิริยา ขนบธรรมเนียมประเพณี  
และฝึกหัดวิชาประเภทประณีตศิลป์ เช่น ร้อยดอกไม้ เย็บปักถักร้อย อบรมว่า พับ  
จีบผ้านุ่งผาหม การแกะสลักผักผลไม้ การประกอบอาหารแปลก ๆ เป็นต้น ข้าราชการ  
สำนักจึงมีไต่ลื้อนอยู่เฉย ๆ กล่าวคือ ชาววังเก่าที่มีความรู้ มีฝีมือและความสามารถจะ  
ทำหน้าที่เป็นครูฝึกอบรมสั่งสอน ตลอดจนควบคุมดูแลสตรีที่เข้าไปฝึกหัด เจ้านายแต่ละ  
ตำหนักต่างแข่งขันอวดฝีมือความสามารถในสังคมฝ่ายใน และสังคมสตรีชั้นสูง เช่น  
เป็นที่ทราบกันดีในสังคมสตรีชั้นสูงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า  
พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ ทรงมีชื่อในการทำน้าออบปรุง พระนางเจ้าสุชุมมาลย์-  
มารศรีทรง "เก่ง" ทางอักษรศาสตร์<sup>๓</sup> เป็นต้น ดังนั้นข้าราชการ - บริพารในพระ  
ตำหนักในเรือนเจ้านายฝ่ายในจะได้รับการฝึกฝนเฉพาะค่านี้นี้ๆ เป็นพิเศษ จึงเป็น  
เสมือนประกาศนียบัตรรับรองความสามารถของผู้ที่อยู่ในสำนักนั้น ๆ ชื่อเสียงเกียรติคุณ  
พิเศษเฉพาะค่านี้นี้ช่วยการตัดสินใจของผู้ที่ต้องการส่งบุตรหลานสตรีให้เข้าไปฝึกอบรม

<sup>๑</sup>อุทุมพร, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี  
พันปีหลวง : พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์ (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๘),  
หน้า ๘๖.

<sup>๒</sup>เรื่องเดิม, หน้า ๘๖ - ๘๑.

<sup>๓</sup>ลาวัญย์ โขทามระ, เรื่องเดิม, หน้า ๘๖.

ในพระบรมหาราชวังว่าควรส่งเขาไปอยู่ในพระตำหนักหรือเรือนใด แต่โดยทั่วไปแล้วในแต่ละพระตำหนัก แต่ละเรือนจะมีผู้มีความรู้ความสามารถต่างกันต่าง ๆ แม้จะไม่มีชื่อว่าเป็นเยี่ยมทางด้านใดก็ตาม และโดยเฉพาะในพระตำหนักใหญ่ ๆ ที่มีเจ้านายชาหลวง บ่าวไพร่ชาวฝั่งฟ้าพระบารมีจำนวนมาก ๆ ควบแล้ว จะมีลักษณะเป็นแหล่งชุมนุมชาววังที่มีความรู้ความสามารถเป็นเอกในกานต่าง ๆ เช่น พระตำหนักที่บนของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทั้งนี้เพราะ

...ทรงเสาะแสวงรวบรวมผู้มีความรู้ฝีมือเข้ามาไว้เป็นพนักงานช่างในพระราชสำนัก ทรงคัดเลือกเจ้านายเชื้อพระวงศ์และข้าราชการบริพารฝ่ายในรุ่นเก่าที่มีความรู้ ใฝ่มีการฝึกหัดงานช่างฝีมือขึ้นที่พระตำหนักที่บนชั้นล่าง มีทั้งการปักสะดึงกลึงไหม หักทองแดง ทองขาวาง - การประดิษฐ์จัดแต่งดอกไม้สดชนิดต่าง ๆ รวบรวมตลอดถึงการพับจีบ อบรม - วิชา - ประดิษฐ์เครื่องหอม และแกะสลักผักผลไม้ตามวิธีที่นิยมกันในพระราชสำนักมาแต่โบราณ...

ดังนั้น กิจวัตรประจำวันของนางชาหลวง นางพนักงาน จึงเป็นการอบรมสั่งสอนการ เรียนการฝึกหัดวิชาความรู้ต่าง ๆ ตามความนิยมในสมัยหนึ่ง ๆ ส่วนเจ้านายหญิงนอกจากราชการประจำที่ทรงรับมอบหมายเสด็จขึ้นเฝ้าเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกให้ฝ่ายใน เฝ้าเฝ้าและตามเสด็จที่ต่าง ๆ แล้ว มักทรงใช้เวลาในการทำของต่าง ๆ ทูลเกล้าถวาย จำหน่าย หรือประทานบุคคลต่าง ๆ ที่ทรงโปรด<sup>๒</sup> และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยสิ่งใดที่มีใ้ราชการฝ่ายนอกแล้ว "ฝ่ายใน" ก็จะสนพระทัย/ใจตาม เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเล่นเครื่องโต๊ะ ถ้วย-ปั้น หยก งา มุก หรือเครื่องแก้วชนิดใด พระชายา เจ้าจอม ตลอดจนข้าราชการบริพารฝ่ายในก็หันไปเล่นด้วยเป็น "แพ้น" เมื่ออิทธิพลวัฒนธรรมตะวันตก

<sup>๑</sup> อุทุมพร, เรื่องเดิม, หน้า ๘๖ - ๘๗.

<sup>๒</sup> ลาวัญย์ โสคามระ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๘.



แพร่เข้ามาพร้อมกับกา<sup>ร</sup>เปิดสัมพันธไมตรีกับประเทศตะวันตก ราชสำนักฝ่ายในก็รับ  
วัฒนธรรมตะวันตกเข้าไ<sup>ก</sup>ว<sup>ย</sup> เช่น การแต่งกาย การไ<sup>ก</sup>ว<sup>ย</sup>ทรงผม - การขี่รถจักรยาน  
เป็นต้น ความสนใจของชาวราชคร<sup>ร</sup>สำนักฝ่ายในจึงเปลี่ยนแปลงปรับให้เข้ากับสิ่ง  
ใหม่ ๆ อยู่ตลอดเวลา

(เนื่องจากราชสำนักฝ่ายในแยกขาดจากราช สำนักฝ่ายนอก ข้าราชการ-  
สำนักฝ่ายในไม่มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบราชการบ้านเมืองโดยตรง ชีวิตข้าราชการสำนัก  
ฝ่ายในจึงเป็นชีวิตที่สะบายสบายไม่เร่งรีบ หรือต้องประสบความรุนแรง จึงมีเวลา  
ว่างมาก ข้าราชการสำนักฝ่ายในบางกั<sup>้</sup>ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ เช่น ทำของขาย  
กึ่งประดิษฐ์งานช่างฝีมือต่าง ๆ ฝึกซ้อมละคร เป็นต้น บางกั<sup>้</sup>ใช้เวลาว่างเล่นการ  
พนันประเภทต่าง ๆ เช่น เบี้ย หวย ก.ข. ไพ่ เป็นต้น บางกั<sup>้</sup>จับกลุ่มดื่มสุราจนเมา  
แล้วก่อเหตุทะเลาะวิวาทขึ้น เล่นเพลงยาว เป็นต้น การใช้เวลาว่างในสิ่งที่ไม่  
เป็นประโยชน์ดังกล่าว บางครั้งลุกลามกลายเป็นเหตุร้ายแรง ถึงกับฆ่าตัวตาย  
ลักพระราชทรัพย์นำไปจำหน่ายเพื่อชำระหนี้สิน เช่น เจ้าจอมสุกผูกคอตายเพราะเสีย  
พนันหวย ก.ข. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชโองการ  
ประกาศกำหนดโทษ ย่ำมี<sup>้</sup>ให้ข้าราชการสำนักฝ่ายในเล่นหวย ก.ข. ที่นิยมเล่นในสมัยนั้น  
ถึงกับมีการออกหวยถึงวันละ ๒ ครั้ง คือ เช้าครั้งหนึ่ง เย็นอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

...ประกาศห้ามเจ้าหน้าหม่อมข้างใน โชนน เจ้าชาหลวง ญาติพี่น้อง บ่าว  
ทาสของผู<sup>้</sup>ใดเล่นหวยนับแต่วันอังคาร เดือนแปด ทุ<sup>้</sup>คิ<sup>้</sup>ยะสา<sup>ค</sup> แรม ๗ ค่ำ  
ปีมะแม นพเก้า เพราะเป็นบ่อเกิดของโจ<sup>ร</sup>น<sup>ร</sup>ายในวัง ทั้งยังเปิดโอกาส  
ให้พวกเสมี<sup>้</sup>รภายนอกเข้ามาโกงเงินโกงาย ฉายังเล่นหวยอีก จับไ<sup>้</sup>มี

๑ หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยคำตัวอักษรขาว หมู<sup>้</sup>จกหมายเหตุ ร.๕  
เลขที่ ๑๓๓๘ มั<sup>้</sup>คที่ ๑๔๒/๘ ชื่อพระบรมราชโองการเรื่องเจ้าจอมสุกผูกคอตายเพราะ  
เล่นหวย.

หลักฐานจะลงโทษหนัก โดยถ้าเป็นจำวนายจะถอดให้เป็นหม่อมเฉย ๆ ถ้าเป็นเจ้าจอมข้างในจะถูกเขียนแล้วถอดเป็นโขนวิศกโรงศิริ ถ้าเปเนชาติพี่น้องบ่าวทาสของใคร จะให้เขียน ๓ ยก ระยะเวลาบก ๓ วัน เรือ ๓ วัน แล้วส่งไปจำคุกจนตาย ถ้าเป็นคนนอกเขามาแอบแฝงฟังญูเจ้านาย เจ้าจอมหม่อมข้างใน ก็ให้รีบออกไปทำมาหากินที่ข้างนอก ถ้ายังมาซักชวนทำตัวเป็น... (เลื่อน) จับใจจะถูกโทษหนักกว่าคนข้างใน

และมีพระบรมราชโองการประกาศลงโทษเจ้าจอมอยู่งานฝ่ายในที่เสพสุรา (ยกเว้น เพื่อเป็นยารักษาโรค) คบเพื่อนรักนอกวัง เล่นเพลงยาว คบไพร่ในวังเป็นเพื่อน ° ข้าราชการสำนักฝ่ายในเมื่อทำความผิดต้องโทษจำซึ่งจะถูกจองจำไว้ที่กรมสมนพลเรือน ซึ่งจัดเป็นคุกสำหรับข้าราชการสำนักฝ่ายในและเจ้านายเชื้อพระวงศ์โดยเฉพาะ

การเปิดปิดประตูพระบรมมหาราชวังมีกำหนดแน่นอน คือ จะเปิดเวลาเช้า ๖.๐๐ นาฬิกา และปิดเวลาค่ำ ๑๘.๐๐ นาฬิกา เป็นประจำ<sup>๒</sup> ข้าราชการสำนักฝ่ายในที่มีกิจธุระเข้าออกนอกพระบรมมหาราชวังนอกกำหนดเวลาดังกล่าวจะต้องใช้ประตูลอนงคี่ลีลา และประตูศรีสุคดาวงศ์ ที่เรียกทั่วไปว่า ประตูกิน อันเป็นประตูที่เชื่อมพระราชฐานชั้นนอกกับชั้นในที่สตรีชาววังใช้เส้นทางเข้าออกประจำ และที่ใกล้กับประตูทางออกจะเป็นที่ชุมนุมที่ชาววังนิยมไป เนื่องจากเป็นย่านการค้าของพระราชฐานชั้นในที่ชาววังจะไปซื้อ - ขายสิ่งของต่าง ๆ นับแต่ อาหาร เสื้อผ้า ไหม ค้าย เข็ม สีนึ่ง หมาก พลุ บุหรี่ ตุ๊กตา ของเด็กเล่น ฯลฯ ร้านค้ามีลักษณะเป็นเรือนแถวยาวติดต่อกัน ใช้เป็นที่อยู่อาศัยได้ด้วย สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

° หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยคำตัวอักษรขาว หมูจกหมายเทศรัชกาลที่ ๕ เลขที่ ๑๓๗๖ มีที่ ๑๘๒/๖ ชื่อประกาศเรื่องลงโทษเจ้าจอมอยู่งานฝ่ายใน.

<sup>๒</sup>ม.ร.ว.เทวาธิราช ป.มาลากุล, เรื่องเดิม.

นี้เรียกกันว่า "แถวเต่ง" ใกล้ประตูนี้จึงมีผู้คนสัญจรไปมาคั่งรวมทั้งผู้ชายที่  
ต้องการรู้จักสตรีชาววังก็จะมาชุมนุมกันที่นี่ จนเกิดสำนวนไทย "เจ้าตูประตูกิน"<sup>๑</sup>  
ขึ้น เหตุที่ต้องมีกำหนดเวลาเปิดปิดประตูแน่นอนก็เพื่อความปลอดภัยและความเป็น  
ระเบียบเรียบร้อย เช่นเกี่ยวกับการประกาศห้ามมิให้สตรีสวมเสื้อกระบอก หรือเสื้อ  
กุยเฮงเขาเขตพระราชฐาน ยกเว้นสตรีผู้ไฉฉวยาว เพื่อมิให้สับสนว่า เป็นชาย  
หรือหญิง<sup>๒</sup>

"ฝ่ายใน" และข้าราชการที่รับราชการฝ่ายใน นอกจากกินอยู่หลับ  
นอนภายในพระบรมมหาราชวังโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใด ๆ แล้ว ยังได้รับพระ-  
ราชทาน/ประทาน เบี้ยหวัดเงินปีให้ใช้อีกด้วย และหากไม่พอใจจะอยู่ต่อไปจะ  
กราบถวายบังคมทูลลาออกก็พระราชทานอนุญาต ดังนั้นชีวิตของ "ฝ่ายใน" และ  
ข้าราชการจึงเป็นชีวิตที่สุขสบาย เปรียบดังผีเสื้อและเป็นชีวิตในอุดมคติสำหรับ  
ผู้ที่ชอบความสนุกสนาน เรียบ ๆ ง่าย ๆ ไม่คิดมาก<sup>๓</sup>

---

<sup>๑</sup> กัญจนาคพันธ์ุ, สำนวนไทย (พระนคร : รวมสาส์น, ๒๕๑๓),  
หน้า ๒๔๘ - ๒๕๐.

<sup>๒</sup> "เรื่องประกาศเพิ่มเติมห้ามคนแต่งกายไม่สมควรมิให้เข้ามาในพระราช-  
ฐานที่เสด็จออก," กฎหมายรัชกาลที่ ๕ ร.ศ. ๑๒๕, หน้า ๕๑๑ - ๒.

<sup>๓</sup> Malcolm Smith, Loc, cit., p. 143.

...they were housed, fed, clothed and entertained.  
For a light-hearted, easy-going, pleasure-loving people,  
with an infinite capacity for enjoyment, it was an almost  
ideal-existence.

...ดังนั้น ในพระบรมหาราชวังในระหว่างรัชสมัยของพระองค์ จึงมีสภาพ  
 อุ่นหนาฝ้าคัง มุกกไปควยกระบวนการสตรีคั้งแต่ชั้นสูงลงมาจนชั้นต่ำ ตาม  
 พระตำหนักใหญ่อยู่ค่าง ๆ ที่สร้างขึ้นในบริเวณฝายในสวนกลางของพระ  
 ราชวังหลวง คั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ - ๒ - ๓ และ ๔ อันปลุกเวียงรฎาย  
 กันอยู่เป็นทิวแถว...ภายในบริเวณพระราชวังฝายในคั้งแต่ประตูย่ำค่าเขาไป  
 ด้กัประหนึ่งคักคูกันเป็นสาย ๆ เลี้ยวไปคามขอบเขตพระมหامنเทียรสถาน  
 อันสำคัญเกาแกบุง พระตำหนักสมเด็จพระอัครมเหสี พระอรรคชายา  
 พระราชชายา ทานเจาคุมจอมมารกาและค้ำหนักแถวของคุมจอมมารกาและ  
 พระสนมเอกค่าง ๆ ยังค้ำหนักพระเจาลูกเชอพระองค์เจาค่าง ๆ อีคเป็น  
 จำนวนมาก คั้งแต่หัวถนนุทิศตะวันออกไปจนจุดตะวันตก และจวกทิศเหนือ  
 ไปจุดทิศใต้ ลวนเต็มไปควยคูน คั้งแต่เจาจอม หมอมเจา ทาวนาง ลงไป  
 จนกระทั่งพนักงาน ขาหลวง โยลน จา และทาสี...

ศูนย์วิทยทรัพยากร  
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

<sup>๑</sup>อุทุมพร, เรื่องเกิม, หน้า ๔๓ - ๔๔.